

מגדולי החסידות

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

הוצאת בית הלל
ירושלים, תשמ"ב

כל הזכויות שמורות

All rights reserved

"בית הלל"

לכטנשטין את הולדר

רח' שטראוס 36

ירושלים, ת.ד. 5093

Lichtenstein & Holder

36 Strauss St. Jerusalem

P.O.B. 5093, Israel

נדפס בארץ-ישראל

Printed in Israel

מכעלי ספרים ליצוא בע"מ

books export enterprises l.t.d.

מגדולי החסידות

ראשוני הרבנים בורשה

הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ זצ"ל
(בעל "חמדת שלמה")

הגאון ר' חיים דוידזון זצ"ל

מאת

הרב אברהם יצחק ברומברג

ת כן הענינים

עמודים

ה—ה

הקדמת המחבר

הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ

ט—יג

פרק א. מקום לידתו וגידולו

יג—כח

פרק ב. רבו יוסף הצדיק אבד"ק פוזנא

כח—מב

פרק ג. ראשית רבנותו בנאשעלסק

מב—מח

פרק ד. דמותו המוסרית

מח—נג

פרק ה. קשריו עם גדולי דורו

נג—עט

פרק ו. הרבנות בורשה

הגאון ר' חיים דוידזון

פ—פח

פרק א. מוצאו, נעוריו עד נשואיו

פח—צו

פרק ב. פעולתו במרד 1830

צו—קב

פרק ג. החנוך היהודי בורשה בתקופתו

קב—קח

פרק ד. בית-המדרש לרבנים בורשה

קח—קיג

פרק ה. פעולתו בתור רבה של ורשה

קיג—קטז

פרק ו. תעמולה לעבודת אדמה

קטז—קיח

פרק ז. הפעולה למען ארץ ישראל

קיח—קכג

פרק ח. ענין הצבא והלבוש היהודי

קכג—קכו

פרק ט. גדול בתורה

קכו—קכז

פרק י. אחרית ימיו

קכז—קכט

מקורות וציונים

ה ק ד מ ה

אין עושין נפשות [מצבות] לצדיקים
דבריהם הן הן זכרונן (ירושלמי,
שקלים פ"ב ה"ה)

כשאני מנסה להעלות לפני עיני רוחי את עירי ורשה
בה גדלתי וחונכתי, בה עברו עלי ימי נעורי ובחרותי, בה
ספגתי מילדותי תורה וחסידות, בה חיו אבותי, אחי ואחיותי
ושאר קרובים ובה מצאו את מותם הטרגי בידי חיות אדם
— תבכה בי נפשי מרה על יקירי ועל כל יקירי ורשה שנשרפו
ונהרגו על קדוש השם.

איכה היית קהלת ורשה המהוללה „רבתי בגויים שרתי
במדינות“ — איכה היית לבוז ולמשיסה! איך אבדו גבורי
הרוח שרי התורה, גדולי החסידות צדיקי עולם! איהם רבבות
יהודיך, ורשה, יהודים אצילי הרוח, נדיבי הלב, עדיני הנפש
לכל השדרות והמעמדות!

שמתי לי למטרה להנציח זכר קהלת ורשה על ידי הדמויות
הגדולות שחיו ופעלו בה מראשית התהוותה ועצבו את צביונה
הרוחני.

בספרי זה החמשה עשר בסדרה „מגדולי התורה והחסידות“
השתדלתי לתאר את דמותם של שני הרבנים הראשונים בעיר

ורשה רבתי, הגאונים ר' שלמה זלמן ליפשיץ בעל "חמדת שלמה" ור' חיים דוידזון. שניהם היו המנהיגים הרוחניים של יהודי ורשה, הם כמעט בני גיל אחד וחיו בזמן אחד בורשה, ושניהם היו ממניחי יסודות לחיי הקהלה בבירת פולין. שניהם נלחמו נגד ה"מתקנים" והמתבוללים שהתחילו להתפשט באותה תקופה גם בפולין. עמידתם האיתנה של שני הגאונים הללו בכל מה שנוגע ליהדות היתה לכבוד לקהלות ישראל. ומענין שאף ששניהם היו שייכים למחנה המתנגדים חיו בידידות עם גדולי האדמו"רים שבדורם כמו הצדיק ר' יצחק מוורקי, עם השרף ר' חיים יחיאל מאיר ממוגלניצה ועם הגאון ר' יצחק מאיר אלתר בעל "חידושי הרי"ם" מגור. ה"חמדת שלמה" וגם הרב דוידזון הבינו כבר אז שסכנה נשקפת ליהדות לא מתנועת החסידות אלא מתנועת ההשכלה וההתבוללות, וביחד עם החסידים נלחמו למען צביונה התורני הרוחני של הקהלה הגדולה והחשובה בפולין. שניהם התנגדו ל"בית מדרש לרבנים" שהוקם בורשה על פי יזמת המשכילים בראותם מראש שממוסד זה לא יצאו מנהיגי היהדות הדתית. ואמנם מבין מאות התלמידים שנתחנכו במוסד זה במשך יותר משלשים שנה לא יצא אף רב אחד. תלמידי "בית מדרש לרבנים" היו המועמדים הראשונים להתבוללות בפולין ורבים מהם יצאו לשמד. היתה תקופה זו רבת תמורות ושינויי ערכין בחיי היהודים בפולין: השפעת נפוליאון, התרבות הצרפתית ואח"כ המרד הפולני בשנת תקצ"א, אבל הרבנים הראשונים של ורשה עמדו על משמרתם וביחד עם גדולי החסידות בתקופה זו דאגו לחנך את הדור הצעיר לקראת תורה ויראה והצליחו עד שעיר הבירה נעשתה לדוגמא לקהלות אחרות

בפולין. ואם קהלת ורשה הצטיינה עד השואה האחרונה בשנת תרצ"ט כאחת הקהלות המפוארות בעולם ביהודיה: המתנגדים והלומדים, החסידים והאדמו"רים, פשוטי העם ומשכילים מכל הסוגים והשדרות, סוחרים, פועלים, פקידים, רבנים, פרופסורים ועל כולם חן יהודי מיוחד, שכינה שרויה עליהם וברחובות היהודים כמו נאלעווקי, פראנצישקאנער, גענשא, היתה אורה בשבת קודש של שבת מלכתא יותר מבתפוצות אחרות גדול חלקם של הרבנים הראשונים בורשה בזה. הם הם שהניחו את היסודות לחנוך לתורה ויראה, הם שהכניסו את "התודעה היהודית" למוחותיהם של היהודים עד שקהלת ורשה נעשתה במשך מאה שנים משנת ת"ר—ת"ש לתפארת ליהדות העולמית כולה.

ויש לציין: ורשה התפרסמה לא רק ברבניה, אלא בעיקר ב"בעלי-הבתים" שהיו מצויינים בתורה ובמדות. הרב דוידזון בא לורשה בהיותו בן 13 שנה בשנת תקל"ג ובמשך כשבעים שנה עד שנת ת"ר היה "בעל בית" סוחר, תלמיד חכם, וכן הגאון ר' שלמה איגר, בנו של הגאון המפורסם ר' עקיבא איגר, התחתן בורשה בשנת תקס"א ועד שנת תקצ"ה ישב בורשה בתור בעל בית סוחר תלמיד חכם, ואחרי זה נעשה רב בקאליש. וכן הגאון ר' יצחק מאיר אלתר בעל "חידושי הרי"ם" שבא לורשה בשנת תקע"ג, ועד תרי"ט גר בורשה כ"בעל בית" בלי משרת רב. וכן הגאון ר' אלעזר הכהן בעל "חידושי מהרא"ך", חתנו של הגאון בעל "חות דעת" ליסא, נולד בורשה בשנת תקנ"א ועד שנת תר"ג שנתקבל לרב בפולטוסק ישב בורשה כסוחר ותלמיד חכם, ועוד רבים כמותם. הם היו דוגמא לדורות הבאים בקהלת ורשה שלא רק רבנים

יהיו עוסקים בתורה אלא גם "בעלי בתים" יהיו תלמידי חכמים גדולים, ויהיו משפיעים על חיי הצבור בורשה.

גם בדור האחרון של השואה היו תלמידי חכמים כאלה כמו הגאון ר' מנחם זמבה הי"ד, שהיה "בעל-בית" מכובד וגאון בתורה ובסוף ימיו בשנת תרצ"ה נעשה לרב בורשה. וכן הגאון ר' נתקה שפיגלגלס הי"ד שהיה עשיר גדול וכל ימיו עסק בתורה ולא שימש ברבנות. וכמוהו הגאון ר' מרדכי קאלינא הי"ד שלא השתמש מעולם בכתר הרבנות. ממנו נשאר ספר בשם "מכתבי תורה", דו-שיח בהלכה שהתנהל בינו ובין הגאון המפורסם ר' יוסף ראזען מדווינסק זצ"ל הידוע בכנוי "הגאון מרוגאטשוב", במשך שנים החל מן התאריך "אור ליום ג' ויצא תרצ"ב" עד אור ב' תולדות תרצ"ו". תאריך זה הוא שבועיים לפני פטירת הגאון מרוגאטשוב.

הספר מכיל מאתים ותשעים מכתבים שהגאון ר' מרדכי קאלינא החליף עם הגאון מרוגאטשוב במשך חמש שנים האחרונות של ימי חייו. נדפס בשנת תרצ"ז שנה וחצי לפני השואה. את החומר לספרי זה לקחתי מספרים שונים הנקובים בסוף הספר ב"מקורות וציונים", והנני אסיר תודה לכל ידידי אשר טרחו למעני להמציא לי את הספרים הנדרשים לעבודתי, והעירו לי הערות חשובות.

ירושלים אדר ב' תשי"ט

אברהם יצחק ברומברג

הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ

תקכ"ה — תקצט

(1765 — 1839)

פרק א

מקום לידתו וגידולו. אבותיו ורבותיו.

ר' שלמה זלמן ליפשיץ, הנודע בכנויו „חמדת שלמה“ על שם חבוריו, נולד וגדל בעיר פוזנא, בתקופה שהיתה עדיין שייכת לפולין רבתי. שם גר עם משפחתו עד גיל הארבעים לימי חייו. אחרי זה עזב את פוזנא נעשה רב בנאשלוסק ומשם נתקבל לאב"ד ראשון של קהלת ורשה, והיה רבה הכולל של פולין כולה.

ר' שלמה זלמן מתיחס על משפחה של רבנים גדולי תורה ויראה מדורות רבים. סבו אבי אביו, הגאון הצדיק ר' יואל, היה הוא ואבותיו מגדולי הרמ"ם והלומדים בפוזנא. כמו כן היה נין ונכד לגאון הקדוש המקובל ר' שלמה זלמן אוירבך, שהשאיר כמה חיבורים, ואמרו עליו כי ירמיהו הנביא היה נגלה אליו בכל חצות לילה לקונן עמו על חורבן בית המקדש. כפי הנראה נקרא ה„חמדת שלמה“ על שם זקנו זה¹.

העיר פוזנא שעל נהר ווארטא בפולין המערבית היתה מאז ומתמיד מקום משכן לחכמים ומטרופולין לתורה במשך מאות בשנים. החל מסוף המאה השש עשרה ועד אמצע המאה התשע עשרה אנו מוצאים שם על כסא הרבנות גאונים מפורסמים גדולי שם.

בשנת שנ"א (1590) כהן שם ברבנות ר' שמואל אידליש (המהרש"א), בשנת שנ"ג — המהר"ל מפראג, בשנים שנ"ט-

שע"א ישב בפוזנא הגאון ר' מרדכי יפה בעל "הלבוש".
במאה השבע עשרה בשנים ת"ב-ת"ט היה שם ר' שעפטיל
הורוויץ בנו של השל"ה הקדוש, ובשנים ת"ן-תס"ה — ר'
נפתלי הכהן. במאה השמונה עשרה ישב על כסא הרבנות הגאון
ר' רפאל הכהן, נכד בעל "הלבוש", בשנים תקל"ג-תקל"ו.
הוא עזב את פוזנא ועבר להמבורג בשנת תקל"ו. אחריו מלא
את מקומו כאב"ד ור"ם בפוזנא חתנו ר' יוסף צבי ינובר
בשנים תקל"ו-ז * ואח"כ עבר לפיורדא.²

בשנת תק"ם (ויש סברא בתקל"ז), בימי נעוריו של
ה"חמדת שלמה", נתקבל לאב"ד ור"ם בפוזנא חתנו של ה"גודע
ביהודה", ר' יוסף, מכונה "הצדיק", (נפטר שם בתקס"א). אחריו
ישב על כסא הרבנות בפוזנא אחיו ר' שמואל בעל "בית
שמואל אחרון", נפטר שם תקס"ו. בשנת תקע"ה נתקבל לאב"ד
של פוזנא והגליל ר' עקיבא איגר, נפטר שם תקצ"ט, ואחריו
בנו ר' שלמה איגר, נפטר תרי"ב.³

ישיבת פוזנא משכה אליה רמ"ם גדולים וגם תלמידים
מצטיינים. מקצוי ארץ היו מכתתים רגליהם להשכים לפתחה
של ישיבת פוזנא, והקהלה היתה דואגת לכל צרכיהם. ראשי
הקהלה היו עשירים שהתפרנסו מן המסחר. כי מלבד היותה

* בשנים הללו תקל"ז-יז ישב בפוזנא הפילוסוף שלמה מימון.
בפרקי זכרונותיו נמצא פרק מיוחד בו הוא מספר על שתי השנים
הללו ששהה בפוזנא ובהערצה מיוחדת הוא כותב על אודות הרב
שכהן שם אז ואשר התענין בו מאד ודאג לכל צרכיו כשהגיע לפוזנא
רעב ולבוש קרעים. הוא אינו מכנהו בשמו ורק מציין שהוא בן עירו
ומולדתו מפולין. כפי הנראה הוא הרב ר' יוסף צבי ינובר.

אכסניה של תורה היתה פוזנא מפורסמת זמן רב במסחרה ובשווקיה.

בימי ועד ארבע ארצות היתה פוזנא אחת הערים הראשיות שבהן התאסף הועד בימי הירידים הגדולים. אחת התקנות של הועד אשר יצאה מעיר זו היא נגד מלבושי מותרות וכדומה.⁴

עד שנת תקנ"ג-1793, שנת חלוקתה השנייה של פולין, היתה פוזנא כאחת מקהלות פולין לכל דבר. כולם ללא יוצא מן הכלל היו יראים ושלמים וגם אלה שעסקו בהיות העולם קבעו עתים לתורה. כולם היו יודעי תורה ואוהביה. שלשת אלפי היהודים שישבו בפוזנא בשנת 1793, שנת החלוקה, ואשר היוו רבע מכלל אוכלוסית העיר, רובם עסקו במסחר והיו ביניהם עשירים ומהם פרנסי הקהלה, והשאר היו תלמידי חכמים ובני ישיבה, אשר פרנסתם היתה על הקהלה. הקהלה היתה ממונה על חברות צדקה שונות וביניהן "חברת עצים". שהיתה מחלקת לעניים עצים להסקה בימות החורף. בחברה הזאת תמך ביחוד אביו של ה"חמדת שלמה".⁵

אביו ר' יצחק איצק היה מעשירי העיר ופרנסיה, והיה מפורסם במעשי הצדקה שלו כל ימיו. ובמותו הניח מעזבונו קרן בשביל "חברת עצים" לתמוך בעניי העיר בעצי הסקה בחורף. על אביו כותב ה"חמדת שלמה" בהקדמה לספרו כך: אדוני אבי מורי המופלג המנוח המפורסם נדיב ושוע אשר הניח אחריו ברכה להחיות לב נדכאים בקרן קימת ליד אלופי קהל דק"ק פוזנא לסייע בקביעות לחברה עצים. גם עיקר עסקיו של אאמ"ו המנוח זצ"ל היה בהשגחתו על עסקי הצבור לטובת הכלל כידוע ומפורסם. מחתימתו של החמדת

שלמה בהקדמה הנ"ל "אני הקטן שלמה זלמן בן לאא"מ הרבני המפורסם מוהר"י איצק זצ"ל מק"ק פוזנא, רואים שאביו היה תלמיד חכם.

גם אמו מרת הינדא, היתה מפורסמת בגודל צדקתה ועזרה לבעלה במעשי הצדקה. את בניהם חינוכו בתורה ויראה, אולם מכולם הצטיין בחריצות ובהתמדה ה"חמדת שלמה", ואמו ואביו כל מאוייהם היו שבנם זה יהיה גדול בתורה.

על אמו כותב כך ה"חמדת שלמה": ועזרתו (של אבי) אמי מורתי, אם לבינה, הצנועה מהנהו נשי דזכין מרת הינדא וצלה"ה אשר כל מחשבותיהם עלי לעסוק בתורת ה' והספיקו לי כל צרכי".^ז

בבית זה, שתורה וגדולה ומעשים טובים חברו בו יחדיו, נולד וגדל ה"חמדת שלמה" וכשהגיע לפרקו נשא אשה בת תלמיד חכם מיקירי פוזנא ושמו ר' יקיר שמלבד הנדוניא הבטיח לו גם עשר שנות מזונות על שלחנו, למען יוכל לשבת על התורה ועל העבודה ללא דאגת פרנסה, כי גם חותנו רצה שיהיה גדול בתורה. בתוך שנות המזונות מתה זוגתו בדמי ימיה בהשאירה לו בן שילדה (הוא הרב יואל שהיה אחר כך חתנו של הרב הנגיד ר' איצעלע פלאצקער). לאחר שהתנחם על מות אשת נעוריו נשא ה"חמדת שלמה" את אחות אשתו המנוחה וחותנו הוסיף לו על הנדוניא וגם הבטיח עשר שנות מזונות נוספות על הראשונות. שם אשתו השניה היה מרת פויגל. היא היתה עזר כנגדו כל ימיו והוא משבח אותה ומברכה על אשר לא באה בתביעות אליו אף על פי שהיתה בת עשירים "הסתפקה בדרך הילוכה במאי דאפשר

שאוכל לישב השקט על התורה והעבודה".⁸

כעשרים ושתים שנה היה סמוך ה"חמדת שלמה" על שלחן חותנו. כל אותן השנים הקדיש לתורה. חותנו וגם הוריו הוסיפו לתמוך בו למען יגיע לתכלית הרצויה. והוא שם לילות כימים להגות בתורה הקדושה וגם היה לומד עם תלמידים.⁹

גם גיסו ר' צבי הירש סגאק הכהן, בעל אחותו, הקשיש ממנו ישב על התורה ועל העבודה בבית הוריו. מי היו רבותיו של ה"חמדת שלמה"? יתכן שבילדותו כאשר סבו ר' יואל עוד היה בחיים, למד אצלו. ואולי גם אצל גיסו, בעל אחותו, ר' צבי הירש סגאק הכהן, שהיה תלמיד חכם גדול ולא מש מאוהל תורה כל ימי חייו. אולם מה שידוע לנו בבירור הוא שבימי נעוריו יצק ר' שלמה מים על ידיו של מורו ורבו האב"ד ור"ם של פוזנא ר' יוסף המכונה "הצדיק", כי אותו מזכיר החמדת שלמה בחיבוריו פעמים אחדות בכנוי "מורי ורבי הגאון החסיד".

פרק ב

רבו ר' יוסף "הצדיק" אבד"ק פוזנא

(תצ"ה—תקס"א)

ר' יוסף נולד בזאלקווא בשנת תצ"ה. אביו הרב ר' משה פנחס שהיה פרנס ועד גליל לבוב ו"נאמן" בועד ארבע ארצות היה בנו של ר' אברהם חיימש פרנס ועד ארבע ארצות בלובלין ונין ונכד להגאון המהרש"ל זהרמ"א ומהר"ם

מלובלין.

אמו של ר' יוסף מרת רבקה היתה בתו של הנגיד ר' איסרל מזאלקווא וכפי הנראה אכל בראשונה ר' משה פנחס מזונות על שלחן חותנו הגביר. אחר כך נעשה רב בקהלת סווירזש ועל שם קהלה זו נקרא "הרב מסווירזש". והיה חותם תמיד "הקטן משה פנחס בר' אברהם ר' חיימא מלובלין. אבד"ק סווירזש".

בשנת תק"ו נתקבל ר' משה פנחס לאב"ד בזאלקווא. אולם גם אחר שנה זו הוא חותם "אב"ד בק"ק סווירז". חתימתו של ר' פנחס נמצאת על מודעות וכרוזים של פרנסי ונאמני ועד ארבע ארצות יחד עם אביו בענין המחלוקת אייבשיץ-עמדין, תחלה לזכותו של הרבי ר' יונתן אייבשיץ ואחר כך נגדו. וכן הוא חתום על הסכמות לספרים, כגון: על ס' שחיטות ובדיקות לר' יעקב ווייל נדפס בזאלקווא תקי"ד. ועוד נתן הסכמה לספר "פורת יוסף" על מסכת יבמות וכתובות מאת ר' יוסף בר' מאיר תאומים שנדפס בזאלקווא בשנת תקט"ז. גם על הספר "מצנפת בד" לר' אלכסנדר זיסקינד בר' דוד קנטשיגר נדפס בזאלקווא תקי"ז. ושוב הוא חתום על פסק דין יחד עם עוד שני רבנים ביום כ"א אייר תקכ"ו.

ר' משה פנחס היה מאחרוני הפרנסים בועד ארבע ארצות קודם שנתבטל והיה משתתף בישיבותיו בירידים בירוסלב ובשאר מקומות. בשנת תקי"ג נתמנה על ידי שר המחוז להיות ה"נאמן" מגליל רוסיה ויחד עם נאמני שאר ארצות היה עליו להטיל את מכסות המסים על הקהלות בשביל אוצר המלוכה. העבודה היתה צריכה להגמר במשך

יומים מיום מתן הפקודה.¹

לר' משה פנחס היו שני בנים: הבכור ר' יוסף והשני ר' שמואל. שניהם ישבו על התורה ועל העבודה מנעוריהם. המצויין שבשניהם היה הבכור ר' יוסף. הוא התפרסם עוד בנעוריו כ"עילוי" גדול והגאון ר' יחזקאל לנדא (ה"נודע ביהודה") שהיה אז אבד"ק ימפולי לקחו לחתן עבור בתו מרת פרידא. מסופר: כאשר הגאון ר' יחזקאל לנדא נסע מימפולי לפראג לקבל שם את הרבנות בשנת תקי"ד לקח עמו את חתנו ר' יוסף, ור' יוסף היה אז בן תשע עשרה שנה.²

כמה שנים ישב ר' יוסף אצל חותנו בפראג לא ידוע. אולם הוא למד אצלו הרבה וכל ימיו התיחס אל חותנו כאל רבו כפי שאפשר לראות משו"ת שלו.

ר' יוסף שימש ברבנות בארבע ערים: תחלה בעיר ויטקוב חדש, משם עבר לסוקאל ואחר כך לעיר יברוב ובשנת תקל"ז נתקבל לאב"ד פוזנא, אבל כפי הנראה נשאר עוד שנים אחדות ביברוב.

על רבנותו בקהלת יברוב ושנת התקבלו לפוזנא כותב הרב ר' משה תאומים אב"ד הורודנקו בהסכמתו לספר "זכרון שארית יוסף" של ר' יוסף הצדיק, נדפס שנת תרמ"א. הרב ר' משה תאומים נתקבל ליברוב בשנת תר"ח וספרו לו זקני המקום אשר שמעו מפני אבותיהם שבימיהם היה ר' יוסף רב ביברוב והרב תאומים כותב: "ויש תחת ידי ספר "אגודת אזור" ונמצאת שם הסכמה ממנו שכתב בעודו בקהלת יברוב ביום ד' מנחם אב תקל"ז וחותם עצמו שם והוא לע"ע אבד"ק פוזנא". זקני יברוב ספרו לו לרב תאומים כי בצאת

ר' יוסף מעירם ברך את יושבי רחוב בית הכנסת שהיה גר שם שלא תשלוט בהם אש לעולם. וברכתו של צדיק נתקימה בהם, כי מאז צאתו היו ביברוב כמה שרפות ויושבי הרחוב ההוא נצלו מן הדליקה. ועוד מוסיף הרב תאומים: הוא היה אומר שבארבע קהלות הוכן כסאו ובראש שמות ארבע הערים הללו נרמז שמו יוסף (י' ברוב, ו' יסקוב, ס' וקאל, פ' וזונ). זקני יברוב תארוהו שהיה בעל צורה הדרת פנים כמו שמסופר בתורה על יוסף הצדיק.

ועוד ספרו: ר' יוסף היה נוהג בכל יום לאחר התפלה להשאר בבית הכנסת וללמוד שיעור. זאת עשה בקביעות הן בימות הקיץ והן בימות החורף הקרים. ובשבתו בחרף בבית הכנסת הבלתי מוסק היה זקנו הארוך מתכסה גלידי כפור מחמת הבל פיו וגודל הקור. ושערות זקנו היו נדבקות זו לזו ובבואו הביתה היה צריך למים חמים להמיס את הקרח מעל זקנו.

מדי חדש בחדשו היה נוהג לדרוש בבית הכנסת לפני הנשים בדיני טומאה וטהרה ושאר דינים וכך היה פותח את דרשותיו: "שמענה לי נשים צדקניות שבעזרת נשים מה שאני מזהיר אתכן".

עם חותנו ה"גודע ביהודה" עמד ר' יוסף בקשרי שו"ת. ביחוד בתקופת שבתו ביברוב, ואחר כך בפוזנא. היה דן לפני חותנו כתלמיד בפני רבו. באחת התשובות הוא כותב: "ואינני כמשיב על דבריו חס ושלום רק כתלמיד הרוצה לירד ולעמוד על דעת רבו"³.

אבל חותנו העריכו מאד וכותב אליו באהבה וביראת כבוד ולא חשך ממנו תארים: ר' יוסף סיני ועוקר הרים וכי

כבוד אהובי חתני ידידי וחביבי וכו' הרב המאור הגדול
הגאון חריף ובקי המפורסם בעוצם בינתו ובקיאותו ובחוש
תרונה חכמתו נ"י פ"ה ע"ה כ"ש מו"ה יוסף" 4.

ובמקום אחר כותב אליו חותנו בשנת תקמ"ט כאשר
היה ר' יוסף כבר אב"ד פוזנא: "אהובי חתני ידידי הגאון
מה אדע אשר לא ידעת אתה בבקיאותך וחריפותך וכו'. כל
דברך דברי תורה הם" 5.

בשנת תקמ"ג בהיות ה"נודע ביהודה" זקן כבן שבעים
(הוא נולד תע"ד) הוא כותב אליו: "מכתבך מן ו' העבר
הגיעני וזה כל הנחת שלי לעת זקנתי" 6.

אהבה רבה אהב הגאון הזקן מפראג את חתנו והתפאר
בו בשל חכמתו, חריפותו ובקיאותו העצומה. ומענינת מאד
חליפת המכתבים שהיתה ביניהם. הגאון מפראג נהנה מאד
מתשובות חתנו וגם הדריכו ועודדו. וכך הוא כותב אליו
בשנת תקמ"ט לפוזנא: "... ועוד הבאת תשובת האחרונים
בזה דע אהובי חתני ידידי, שכל דבריהם בזה הם סברות
עצמם כי מדברי הגמרא לא למדנו וכו' וכל דברי התשובות
בזה הן סברות עצמם. אבל אין לבם בזה ראייה, רק למראה
עיניהם ישפטו. ואם כן האריכות להביא דבריהם היא יגיעה
על מגן, כי אף אנו יש לנו לומר בזה לפי ראות עינינו.
ותמיהני מאד עליך, הלא איש אתה, ומעט שימצאו בחכמי
דורנו כמוך בחריפות ובבקיאות" 7.

ועוד הוא כותב אליו: "דע, תלמידי החביב! ויהיו דברים
האלה חקוקים על לוח לבך לזכרון הכלל הגדול שאין לכל
חכמים שאחר התלמוד רשות לומר דבר נגד התלמוד. והאומר
דבר לסתור קוצו של יוד מדברי התלמוד לא יחשב בכלל חכמי

ישראל וכו' ותמיהני על רוב העולם שלתת בתם לעם הארץ הוא פשוט אצלם ואין חושש להמנע והוא נגד דברי חז"ל שאמרו "כאילו כפתה ומניחה לפני הארי". ולהתחתן עם צורבא מרבנן ששמו כשמו המה שואלים, ולא תהא תורה שלימה שלנו כצוואה בעלמא"⁸.

מן התארים שהגאון הנודע ביהודה עוטר לחתנו למדים אני כי אמנם היה ר' יוסף גאון עצום והיו פונים אליו בשו"ת והוא היה מעבירם אל חותנו לפראג וחותנו משיב: "ולהיות ששאלה כיוצא בזה באה במדינת פולין לפני חתני הרב הגאון המפורסם מו"ה ר' יוסף נ"י ושלח לידי דברי קדשו בזה וזה לשון חתני הגאון נ"י אשר השיב לחכמי קהלה אתה שנחלקו בזה"⁹.

באיזו מדה העריך הנודע ביהודה את חתנו ר' יוסף רואים אנו מהתשובה הבאה:

דע אהובי חתני בעת שכתבתי לך התשובה ידי וכל גופי מרתת ממתנייתא דילך כי ידעתי כי כל סתום לא עממוך וכביר תמצא ירך בחורין ובסדקין לבדוק אחר סברתי אם יש לה פרכה בדברי הראשונים, כי כל דברי הראשונים לפניך כשלחן ערוך ומצורף לזה עוצם בינתך ודעתך הרחבה כבן עזאי בשוקי טבריה"¹⁰.

רבים מגדולי הדור פנו לר' יוסף בשאלות להלכה ולמעשה. אולם בשבתו על כסא הרבנות בפוזנא היה טרוד מאד בעניני צבור ולא היתה שעתו בידו להשיב לכל שואליו בהלכה. לכן שם לו גדר שלא להשיב לשואלים אשר חוץ למקומו. ואף להגאון ר' עקיבא איגר שכתב אליו מפרידלאנד לא השיב. וכאשר נתקבל ר' עקיבא איגר לפוזנא נמנע אף

הוא מרוב טרדותיו מלהשיב לשואלים חוץ ממקומו. וכך הוא כותב אל ר שלמה קלוגר מברודי: „ראיתי כמעט רוח נבואה היה בפיו של הגאון המפורסם הצדיק ר' יוסף זצ"ל אב"ד ור"ם דפה שבהיותי יושב בפרידלאנד כתבתי איזה פעמים להגאון ז"ל באיזה ענינים שונים והכרחיים להלכה ולמעשה ולא השיב לי מאומה. ונזדמן לי שלקחתי דרכי לליסא דרך פה ובקרתי אותו בהיכלו קודש ואחרי ראותי כי חביבים דברי דברי קטן כמוני אצלו ורבה ענותנותו שאלתי אותו על מה זה לא זכיתי להשיב לי בכתב. אמר שמוגדר בעדו מבלי להשיב חוץ לעיר. ראה שאני עומד ומתפלא על זה, אמר: „יגיע למקומי פה ויראה כי צדקו דברי בזה“¹¹.

בתקופה זו שר' יוסף נתקבל לפוזנא היתה פוזנא תחת שלטון פולין וקהלת היהודים שם היתה ככל הקהלות בפולין. אולם בשנת תקנ"ג (1793) עברה פוזנא אל פרוסיה על פי החלוקה החדשה של פולין. השנוי המדיני הזה גרר אחריו שנויים רבים בחייהם של היהודים. ממשלת פרוסיה ראתה חובה לעצמה לא רק לתת חסות מדינית ליהודי פוזנא, אלא גם לדאוג להשכלתם ברוח הזמן על ידי יסוד בתי ספר שבהם ילמדו למודי חול יחד עם למודי קדש. היא הציעה להם מורים על חשבונה, אמנם זו היתה הצעה על הניר בלבד, כי אחרי כן דרשו שהיהודים יחזיקו את בתי הספר על חשבונם הם.¹²

יהודי פוזנא בתקופה ההיא היו רחוקים בדרך כלל מרוח ההשכלה פרט ליחידים. שלמה מימון מספר בתולדות חייו כשבא בדרך נדודיו לפוזנא בשנת תקל"ו (שנה לפני שנתקבל ר' יוסף הצדיק לשם כרב), מצא שם

חבורת צעירים שבקשו ממנו כי ירצה לפניהם ב"מורה נבוכים" להרמב"ם. הדבר לא נסתייע בגלל התנגדותם של האבות שחששו לבניהם פן יתפקרו. אחד מטובי העיר ועשיריה הכניס את שלמה מימון לביתו ונתן לו כל צרכיו כדי שילמד את בנו יחידו. שלמה מימון מצייר תמונה מחייהם הרוחניים של יהודי פוזנא בעת ההיא. הוא עצמו שכבר היה אפיקורס אז הצניע דרכו והעמיד פנים של ירא ותמים. אבל לבסוף כשגילה את פניו האמתיים נאלץ לעזוב את העיר. ואף על פי כן הוא מצייר תמונה חיובית מאד של יהודי פוזנא. מימון מציין את אהבת הבריות שלהם ואת מעשי הצדקה והחסד. הוא עצמו לא האמין למראה עיניו כשקבלוהו בסבר פנים יפות ביום ראשון לבואו חסר כל, קרוע ובלוי ורעב בלי פרוטה בכיסו. הם הכניסוהו הלבשוהו והאכילוהו והציעו לו מטה נקיה, דבר שלא מצא בנדודיו עד בואו לפוזנא. ספורו מאשר את מדותיהם הטובות של היהודים שם שלא מאסו להכניסו לביתם כשהוא מזוהם מרוב ימים שלא החליף בגדיו וכתנתו שעל בשרו. הוא מוסר שהקהלה היתה מלאה רבנים ותלמידי חכמים שבאו להתפלל עמו כי יצא הקול בעיר שהוא תלמיד חכם גדול מילידי פולין.

בחדש אפריל 1797 — תקנ"ז הוציאה הממשלה הפרוסית תקנון רשמי בנוגע ליהודים ובתוכו פקודת החינוך החדשה שדרשה מיד פתיחת בתי ספר וחובת לימוד בהם לכל ילדי ישראל. יהודי פוזנא שרגילים היו לחנך בניהם על פי הדרך המקובלת בכל קהלות פולין השתדלו להשאיר את המצב הקיים בחינוך גם תחת השלטון החדש. באוקטובר 1797 — תקנ"ח הם פנו אל שלטונות פוזנא בבקשה לדחות להם את

פקודת בתי הספר לשנה אחת. הם טענו שאין בידם הכסף הדרוש ליסוד בית ספר. בינתיים הם מתחייבים לדאוג לחינוכם של 200 ילדים אצל מורים פרטיים (הכונה למלמדים כמובן) וגם אצל מורים נוצרים ללמוד לשון המדינה. הממשלה לא הסכימה לדחות לשנה שלימה ונתנה להם זמן חדשיים בלבד. אולם הדבר נמשך כחצי שנה. בסוף מרץ 1798—תקנ"ח נדרשה שוב קהלת פוזנא להשיב בענין יסוד בית הספר. הקהלה השיבה שדרושים לה מורים שמלבד ידיעת הלשון הפולנית והגרמנית ידעו גם את הלשון המדוברת בפי יהודי פוזנא ושהיא תערובת של פולנית וגרמנית. מורים כאלה — הם טענו — אינם יכולים לבא מפרובינציה אחרת מחוץ לפוזנא. חברי הקהלה כתבו בתשובתם כי הם משתדלים למצא מורים כאלה על חשבונם. הממשלה חזרה ודרשה בכל תקף פתיחת בית ספר מיד ולהקים בנין ובתי מגורים עבור המורים. על דרישה זו השיבה הקהלה כי אין ביכלתה להקים בנין. היא יכולה לקבל על עצמה לפתוח בית ספר בשביל ארבעים ילד עם שני מורים והורי הילדים ישלמו למורים. את לימודי הקדש ילמדו אצל מורים פרטיים. דבר זה הכרחי — ציינו במכתבם — שאם לאו ישארו המורים הפרטיים בלי פרנסה ויפלו למשא על הצבור. מלבד זאת ציינו שקשה למצא מורים אשר יוכלו ללמד גם למודי חול וגם למודי קדש. אז פנו שלטונות פוזנא אל הממשלה המרכזית בברלין בשאלה אם היא תתמוך בהצעתם של יהודי פוזנא ותקציב להם כספים ליסוד בית הספר. התשובה מברלין מחדש אפריל 1799—תקנ"ט היתה: אמנם הממשלה רוצה בחנוך תכליתי ומועיל בשביל היהודים, אולם אינה יכולה לעת עתה לאשר

תמיכה כספית למטרה זו. על היהודים בעצמם לקיים את בתי הספר שלהם או לדחות את יסודם לשעת כושר יותר מתאימה.¹³

תשובה זו של ממשלת ברלין היתה לרצון לקהלת פוזנא. בינתיים הענין נדחה. גרק כעבור ארבע שנים בשנת 1803—תקס"ג כאשר התחילה הממשלה לטפל בחינוך הכללי הלא-יהודי בפוזנא, נתעוררה שוב השאלה של בתי ספר לילדי היהודים. באותה שנה נפתחה הגימנסיה הראשונה בפוזנא ובין תלמידיה נמצאו שני יהודים.¹⁴

זה היה מצב החינוך אצל יהודי פוזנא בימיו של הרב ר' יוסף הצדיק. רובם הגדול של ילדי ישראל למדו בחדרים. במלחמת החינוך הזאת היה חלקו של ר' יוסף הצדיק רב. צדיק היה ר' יוסף בכל הליכותיו. על צדקותו המופלגת מסופר: כשהיה עובר בשוק היה עוצם את עיניו לבל יראה מראה בלתי טהור. על המאמר בעירובין (נד.) "דעלמא דאזלינין מיניה כהילולא דמי" — היה אומר — מדוע "כהילולא" ולא "הילולא" ממש? והיה משיב: בחתונת העיקר הקידושין שהחתן מקדש את הכלה ואגב זה אוכלין סעודה ומנגנים בכלי זמר. אולם דרך העולם הוא שעל הקידושין עצמם שהם העיקר אין משגיחין אם נעשו כדין שפעמים מקדש החתן את הכלה בטבעת שאולה והעדים אינם מקפידים לראות את הקידושין. אבל הטפל — הסעודה ובכלי זמר — נעשה עיקר אצלם ובו מדקדקין ביותר. הוא הדין בעולם הזה. אדם בא לעולם בעיקר כדי לעבוד את השם ודרך אגב צריך הוא גם לאכול ולשתות וללבוש בגדים ולעסוק בצרכי פרנסה. אולם אלה הם דברים טפלים. והנה בעיקר העולם הזה, לקיים תורה

ומצוות, אין משגיחין כלל, ובדברים הטפלים, צרכי העולם הזה, מדקדקין ועושים אותם עיקר. ולכן נאמר "כהילולא", שעושים את העיקר טפל והטפל עיקר.¹⁵

בגודל צדקותו היה משתדל למנוע מחלוקת בישראל. ומעשה שהיה בקהלת קמפנא במחוז פוזנא, שבא לשם חזן בשם שמעון. יצא עליו הקול שאינו ירא שמים והמרא דאתרא ר' ישראל יונה לנדא (בעל "מעון הברכות" על מס' ברכות) פסל אותו. אבל הקהל רצה בו, כי מצא חן בעיניהם. קמה נגד הרב מחלוקת בעיר בגלל החזן. אז פנה הרב מקמפנא אל ר' יוסף הצדיק בשאלה מה לעשות בחזן הזה וכך הוא מתארו במכתבו: "... שמעון זה דורש כל את'ין שבתורה, את החזיר ואת הטריפה ואת הנבילה וכדומה, כיון שהגיע ל"את ה' אלקיך תירא" פירש... "השיב לו ר' יוסף: "מוטב להעמיד צלם בהיכל ולא ירבה מחלוקת בישראל. ומכיון שלא היו הוכחות נגד החזן אין לפסלו ופסק כדעת הקהל לקבל את החזן בקהלתם.¹⁶

את רבנותו בפוזנא ניהל ר' יוסף ביד רמה. הוא לא נשא פנים לאיש ולא נרתע מפני הפרנסים התקיפים שבקהלתו, והטיל ענשים על העבריינים כפי שנהוג היה. אולם בימיו עברה פוזנא תחת שלטון פרוסיה בשנת תקנ"ג — 1793 ורוחות חדשים התחילו לנשב גם בין היהודים בפוזנא. ונראו ביניהם פורקי עול. על פי פקודת ממשלת פרוסיה ליהודים משנת תקנ"ז — 1797 נאסר על הרבנים להטיל ענשים על עבריינים. אולם ר' יוסף דן את העבריינים למרות פקודת הממשלה. אחד משבעה טובי העיר הרהיב עוז בנפשו ופתח את חנותו בשבת. אף על פי שהיה איש עשיר ומכובד לא נשא לו הרב פנים

ופסק לכבלו בצוארו בשרשרת שהיתה קבועה בקיר בית הכנסת בפוזנא כפי שהיה נהוג על פי תקנות הקהל מדורות. עד שיחזור בו ויבטיח לא לחלל עוד את השבת בפרהסיה. אותו ענש הטיל גם על אחד מראשי הקהל אשר ראוהו יושב בחברת גויים ואוכל עמהם מאכלות אסורות. ועוד פסק מלקות לנערה סוטה שנתעברה לזוננים. בגלל פסקיו אלה נענש על ידי הממשלה לשלם קנס אלף טלר. אף על פי שידע מראש כי צפוי לו ענש לא נרתע מלפסוק את פסקיו. הוא לא בטל את דעתו אף על פי שניטל כח העונשין של הרבנים, ועם עוברי עבירה בפרהסיה לתאבון נהג לפי כל חומר הדין. הוא סכן עצמו ובלבד שלא תחולל התורה ומצוותיה.¹⁷

ר' יוסף הצדיק היה מפורסם בעולם כגאון עצום ומחברי ספרים חשובים בקשו ממנו הסכמות להדפסת ספריהם. כך בקש ממנו הסכמה הגאון ר' יוסף תאומים בעל "פרי מגדים" לספרו "רב פנינים ובו שלשה ספרים: נפת צופים, תיבת גמא ושושנת עמקים" (נדפס פרנקפורט דאדר תקמ"ב) ובראש הספר נמצאת הסכמתו של ר' יוסף הצדיק במקום הראשון וגם לספרו "פרי מגדים" על אורח חיים בקש המחבר הנ"ל הסכמה מאתו. גם על הספר "דגול מרבבה" לחותנו שנדפס בפראג תקנ"ד שנה לאחר פטירת ה"נודע ביהודה" נתבקש ר' יוסף על ידי גיסו לתת הסכמה. ואלה דבריו אשר השיב לגיסו בו' אלול תקנ"ג ושנדפסו בראש הספר הנ"ל במקום הראשון: "...והנה בדבר אשר בקש הסכמה תמהני מאד מאד היתכן עשות כן אי זה מורא ואי זה כבוד אשר ראוי לאריה דבי עילאה כבוד הותני הגאון הגדול המפורסם וצלה"ת. מי הוא איש אשר כמוני אשר יאמר כי הוא זה אשר יסכים על דבריו, וגם אין בדבר

שום צורך והמפורסם אין צריך ראייה". וכן נמצאת הסכמתו על ספר "אגודת אזור" להמגיד מקרמניץ משנת תקל"ז. השנה שבה עבר מיברוב לפוזנא. גם על ש"ס דפוס גובידבור נתן הסכמתו ועוד ספרים מתקופתו.

כל השנים שר' יוסף הצדיק ישב בפוזנא תפס שם ישיבה ובישיבתו למדו הרבה תלמידים חשובים. על תלמידיו נמנה גם הרב ר' יהודה ליב אבד"ק קאליש אביו של בעל "פתחי שערים" אולם האחד המיוחד שבין תלמידיו היה ה"חמדת שלמה". ה"חמדת שלמה" מזכיר את רבו פעמים אחדות בספריו ומכנהו אדוני מורי ורבי הגאון החסיד מוהר"ר יוסף זצ"ל. וגם הרב העריך מאד את תלמידו ולא עשה דבר גדול או קטון מבלי להתייעץ בו. כך למשל כשהיה בא איזה מחבר אל ר' יוסף הצדיק לבקש ממנו הסכמה היה שולחו אל תלמידו ה"חמדת שלמה" שיעיין בספר אם ראוי הוא להסכמה ועל פיו יקום דבר לשבט או לחסד.

ר' יוסף הצדיק הניח אחריו כתבים אולם הם אבדו בשריפה בעיר דובנא אשר לשם עברה אלמנתו לגור לאחר פטירתו אצל אחד מבניה. מקצת חידושי הדפוס אחיו בספרו "בית שמואל אחרון", ממה שמצא בידי אחד מתלמידי אחיו הצדיק. ובשנת תרמ"ב הדפיס אחד מנכדיו ר' שמואל שענהבלום בקאלאמעא את שרידי כתביו אשר נמצאו אצל הרב ר' יוסף משה הלברשטם, חידושים על הש"ס, בשם "זכרון שארית יוסף" ובהקדמה לספר כותב הנכד הנ"ל "שיהיה לזכרון ושארית ליוסף הצדיק ולזרעו אחריו". בראש הספר ישנה בין השאר הסכמה מאת האדמו"ר ר' יחזקאל הלברשטם משינאוו.

דמותו המוסרית הנעלה של ר' יוסף הצדיק משתקפת גם מתוך צואתו שהשאיר לבניו. בראשית דבריו הוא מזהיר את בניו באזהרת כבוד אב לבל יקבלו על עצמם שום התמנות צבורית. דבר זה מענין ביותר. כפי שכבר הזכרנו כי אביו וגם סבו ודודו היו פרנסי הקהל בועד ארבע ארצות והיו להם סכסוכים עם קהלותיהם, ועם הממשלה. ואביו נתמנה לזמן מה להיות שמאי להטיל על יחידים ועל קהלות את מכסות המס לאוצר המלוכה. אולם ר' יוסף עצמו היה בורח מכל התמנות על הצבור וכזאת דרש גם מבניו, ואלה דבריו בצואתו:

„אהובי בני יצ"ו. תזהרו כל ימי חייכם מלהיות מנהיגי הקהל, לא „ראשים" ולא „טובים" ולא שום התמנות לא במדינה ולא בקהל ולא בחבורה. ואף אם יהיה רצון הברורים למנות אתכם הלא אם תגידו להם כי כן ציוה לנו אבינו יצייתו וישמעו בדבר". וביותר הוא מדגיש ומזהירם: „תתאמצו מאד כל ימיכם לאורך ימים טובים אי"ה שלא תהיו שמאים וגם כן תגידו לראשי הצבור ולבני החבורה כי כן צויתי אז ישמעו דברי". ולעומת זאת הוא מצוה עליהם להשמע לשמאים „וכל מה שיעריכו אתכם השמאים כן תתנו. ואם בדברים אשר תדברו מה שראוי שתתנו מס, יאמינו לכם — מה טוב, ואם לא — תתנו מה שיעריכו" ¹⁸.

להלן מזהירם על איסור רבית בעסקי משא ומתן „ובנתינת מעות לעיסקא ליוהר ליתן שכר עמלו אף איזה דבר מועט ולפרש היטב שיתן לו המעות להתעסק לצורך שותפות". ועוד הוא מזהירם: „הרחק תרחיקו מאד ממחלוקת בכל היכולת ואם ח"ו יהי ריב בעיר ויהי שני צדדים, אתה לא

ההיו נוטים לשום צד מהצדדים, רק תבקשו שלום ותרדפוהו אם יהי' ביכלתכם, אבל ח"ו להתחבר עם איזה צד" ¹⁹.

וכן הוא מבקשם שלא יריבו ביניהם בשעת חלוקת הירושה לאחר פטירתו: „בנידון עזבוני אל יהי' שום קטט ח"ו ביניכם" ונותן להם הוראות כיצד יחלקו ביניהם את ספריו ומדגיש שוב: „ותחלקו בלי שום קטט חס ושלום, הכל יהי' בטוב באהבה באחוה זה עם זה בלי שום הקנטה" ²⁰.

וכן נותן להם הוראות בסדר הלימוד: „ותראו להרגיל עצמכם ללמוד בכל שנה כל נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים, גם ללמוד משניות. ומה טוב ללמוד משניות בחבורה וכו' וללמד גמרא ותוס' ומדרשים ופוסקים בעיון וכו' אהובי בניי ליוהר מאד ללמד בכל שבוע פרש"י מהסדר של אותו שבוע".

בהדגשה יתירה הוא מזהירם לכבד את אמם הרבנית: „תזהרו בכבוד אמכם שלא להקניטה ח"ו וכו', ואם לפעמים תצוה איזה דבר ויראה לעיניכם שאין הדבר ראוי כן תאמרו לה בכבוד גדול שאין הדבר ראוי כן והכל בכבוד גדול, ומכל שכן לשמוע תוכחתה" ²¹.

ועוד מעשה מענין מסופר עליו: כל ימי חייו היתה זוגתו הרבנית נוהגת להכנס בשעה שהיו אצלו אנשים והיתה מלעיגה בו ומבזה אותו בפניהם בכל מלות גנאי באמרה שאינו אלא אדם ריק ופוחז ואין בו כל מדה טובה. והוא היה שומע עלבונו מפיה ושותק, מעולם לא כהה בה ולא רגז עליה על כך. היו אנשי פוזנא תוהים ותמהים ושואלים על מה ולמה מבזה הרבנית את בעלה הצדיק, בשעה שאביה ה"נודע ביהודה" היה מתיחס אליו בכבוד גדול תמיד. הטעם נתגלה לאחר פטירתו.

בשעה שהיה מוטל על הארץ והכל בכו על מות רבם הצדיק נכנסה הרבנית אף היא לבכות לבעלה ואמרה בקול רם בפני כולם: „יוסף, יוסף! תן תודה בפני כולם שאתה הוא שהטלת עלי לבזותך כל ימי חייך בפני רבים, כדי שלא תגיע חס ושלום לידי גאווה ויוהרא ואנכי רק קיימתי מה שהטלת עלי“. ומסיים הספור: הכל ראו בעין כיצד הניע הצדיק הנפטר בראשו לאות הודיה לדבריה.

ולא בכדי כינוהו עוד בחייו בתאר „הצדיק“, כי צדיק היה בכל הליכותיו. שנים אחדות אחרי פטירתו העבירו על פי פקודת הממשלה את בית הקברות למקום אחר. וכאשר פתחו את קברו של ר' יוסף הצדיק מצאו את גופתו שלימה כביום שהביאוהו לקבורה ולא שלט בו הרקבון ולא בתכריכיו. ובדרושי ר' שמואל אהיו, אשר היה רב בפוזנא אחריו, נזכר המאורע הזה.

ר' יוסף נפטר בחדש אדר תקס"א. במשך כעשרים וחמש שנות שבתו בפוזנא לא זזה ידו של תלמידו ה„חמדת שלמה“ מידו וקבל ממנו רובי תורותיו, וגם מדותיו.

פ ר ק ג.

ראשית רבנותו. תקופת נשלסק (תקס"ד—תקע"ט)

אף על פי שכל שאיפתו של ה„חמדת שלמה“ היתה שלא לעשות תורתו קרדום לחפור בו, נאלץ על פי סבות שונות לקבל עליו עול רבנות. לאחר שכלו מזונותיו על שלחן חותנו ורוב כספו אבד בעסק רע, החליט לחפש לו מקום רבנות מחוץ

למדינת פרוסיה, וכאשר באה לפניו ההצעה מקהלת נאשלסק אשר בפולין נאות וקבל. על ראשית רבנותו בקהלה זו הוא בעצמו כותב: „...וברוך ד' התומך גורלי כי גם אחרי אשר הניעני הזמן ע"י סבות מתהפכות והוכרחתי לשים על שכמי משא עם ד', העמיד במרחב רגלי ותהי ראשית שרותי בק"ק נאשעלסק. שמה השגיחו עלי תמיד להיות לי די סיפוקי והספיקו לי ישיבה חשובה ללמוד וללמד בפלפול התלמודים בעה"י...".¹

מתוך דבריו אלה רואים שקהלת נאשלסק לא רק ספקה לו די צרכיו בתור רב ואב"ד, אלא התחיבה גם להחזיק בישיבה אשר הוא היה הר"ם בה. בודאי היה זה אחד התנאים שלו עם קבלת המשרה שם שהקהלה תספק לו ישיבה להרביץ תורה לתלמידים, כדי שיוכל לקיים ללמוד וללמד.

עם בואו לנשלסק עמד מיד על הלקויים שמצא שם ולא חס על שארית כספו שהיה לו עוד, והוציא על תקון המקוה ועל בדק בתי הכנסת ובתי המדרש וגם נתן צדקה לעניי העיר — כל זה מכספו שהביא עמו. כך מספר נכדו הכותב תולדותיו. כפי הנראה לא היתה נאשלסק קהלה עשירה כל כך, אם הרב הצטרך להוציא מכספו לצרכי הצבור, ובודאי שלא היתה גם משכרתו רבה שם, אלא מתוך צניעות ועניות חשב גם זאת להם לחסד באמרו „שמה השגיחו עלי תמיד להיות לי די ספוקי וכו'“ כי הסתפק במועט, ולא הרבה עליהם צרכיו.

על רבנותו בנשלסק ופעולותיו שם אנו מוצאים במקצת בתוך השו"ת שלו בתקופה ההיא ומן התאריכים שנזכרים ברשימותיו שרשם בשולי ספריו בערב ראש השנה מדי שנה

בשנה כמעט, ומדרשותיו אשר דרש בצבור ושנדפסו בספר הדרושים שלו נודע לנו באילו שנים ישב שם.

נראה שהוא בא לנשלסק בסוף שנת תקס"ד בתחילת חדש אלול ודרש שם בשבת הראשונה לבוא, זה היה בשבת פ' שופטים.

והנה הדרוש הראשון שלו שדרש בנאשלסק בראשו תאריך מלא: תחלת חדש אלול תקס"ד פ' שופטים. בפתיחת דבריו הוא מקדים כי לא ברצונו קבל עליו עול הצבור. אולם מאחר שכך נגזר עליו מן השמים הוא מודיע שלא ישקוט עד אשר יתקן כל הטעון תקון בקהלה. בראש וראשונה מזהיר על שמירת השבת, וביחוד מזהיר את מוכרי הי"ש (שענקערס) שמוזגים לנכרים, שלא יבאו לידי חילול השבת ואלה דבריו: באמת אמינא כי היה קשה עלי לקבל עול הציבור ומעודי הייתי בורח, ואעפ"כ ת"ל לא עזב ה' חסדו מעלי. רק אחרי רואי כמה סבות אמרתי אולי מן השמים נגזר כך וע"כ הנני מזהיר מאד, אחרי שזה חלק גדול לסבת ביאתי הנה, שלא אשקוט מלעשות מאי דאפשר מי שאינו שומע בקול הורים ע"כ הנני מזהיר מאד להזהר בשמירת שבת וכן השענקירס שיעשו כתורה מבלי לבוא לידי חילול שבת. והיה מהראוי לעשות משגיחים ע"ז, כי קשה עלי לבד להשגיח על כל זה וגם הפרנסים טרודים...²

ולהלן בדרוש ה' לעשרת ימי תשובה [שנת תקסה] הוא מעורר לתשובה: "לראות ליזהר בכל הדברים הנצרכים בפרט בענין שמירת ש"ק החמור... וליזהר משבועת שוא ושקר... איסור רבית בלא היתר עיסקא... והעיקר לעשות גדרים ומשמרת ולהתאונן על העדר ביהמ"ק שנתבטלו הכפרות

התלויים בעבודת יוה"כ... והמדרגה הגדולה בתשובה היא תשובה מאהבה שזדונות נעשות כזכיות"³.

כשנתיים לאחר שבתו בנאשלסק נפטר בפוזנא האב"ד הגאון ר' שמואל (בעל "בית שמואל האחרון), אשר ישב על כסא אחיו ר' יוסף "הצדיק". אז שמה קהלת פוזנא את עיניה בבן עירם והזמינה אותו לבא לשבת על כסא הרבנות בעיר מולדתו. ר' שלמה זלמן סרב, בנמקו את סרובו כי על פי תקנה ישנה של קהלת פוזנא לא יכול לכהן בה רב מילידי המקום. אולם כפי שגילה לבני ביתו היה נימוקו הכמוס עמו שלא רצה לשוב למדינה שהיהדות הולכת ופוחתת בה. קהלת פוזנא נשארה בלי רב במשך כעשר שנים עד שנתקבל שם הגאון ר' עקיבא איגר בשנת תקע"ה. וכעבור שנים כאשר בקר ר' עקיבא איגר אצל ה"חמדת שלמה" שהיה כבר רבה של זרשה בעת ההיא, ור' עקיבא איגר התאונן באזניו על קלקול הדור החדש במדינה ההיא, השיב לו ה"חמדת שלמה" כי זאת ראה עוד בנעוריו ולכן ברח משם^{3*}.

בשבתו בנשלסק הלך מחיל אל חיל. הוא התפרסם כגאון ופוסק. אמנם עוד בהיותו בפוזנא בטרם קבלו עול רבנות כתב קצת שו"ת להלכה, כפי שהבאנו כבר בפרק הקודם, כאשר האב"ד דפוזנא בעל "בית שמואל האחרון" פנה אליו בענין עגונה בשנת תקס"ג, אולם אז הוא השיב "כתלמיד הדן לפני רבותיו"⁴. אולם מתקופת נשלסק ישנה שורה ארוכה של שו"ת אשר החליפו עמו רבנים שונים ומפורסמים. שמו של הרב מנשלסק הלך לפניו. וכבר בשנת תקס"ה, בשנה הראשונה לשבתו בנשלסק פנה הרב ר' מהר"י איצק אב"ד פלונסק בשאלת עגונה לגדולי הדור ובתוכם גם

אל ה"חמדת שלמה". והוא משיב: ואף כי ידעתי מך ערכי אעפ"כ לא יכולתי למנוע עצמי מהיות נטפל לעושי מצוה לעיין עד מקום שידי יד כהה מגעת וד' ינחני בדרך אמת וכו' ע"כ אחר שידקדק מעכ"ת לעשות החיפוש על צד היותר טוב ויכנימו לזה אותן המורים הגדולים ששלח להם מעכ"ת כי היכא דנימטי' שיבא מכשורא אז גם אנכי אהי' נמנה עמהם להיות נטפל לעושי מצוה התרת עגונה אשר חשו חז"ל הרבה לתקנתה ואז יתירה רומעכ"ת עפ"י ב"ד כנודע וכו' הכ"ד הבאעה"ח היום יום ד' ח' דימי חנוכה תקס"ה לפ"ק. גאום הק' שלמה זלמן מפוזנן חופ"ק באשעלסק"5.

זאת היא תשובתו הראשונה מנשלסק. מכאן ואילך מתחילה חליפת שו"ת מסועפת בינו לבין גדולי הדור. את תשובתו הנ"ל שלח ה"חמדת שלמה" אל גאון הדור ר' עקיבא איגר אשר ישב אז בעיר הקטנה מרקיש-פרידלנד. והגאון הגדול ר' עקיבא איגר משיב לו בחבה ובהוקרה. ומענינים התארים אשר עוטר לו בראש מכתבו:

"שלום וכ"ט לכבוד ידיד נפשי ורב חביבי הגאון הגדול חריף ובקי זית רענן מו"ה שלמה זלמן נ"י. יקרת מכתב קדשו עם תשובתו הרמה בעגונה דאתתא הגיעני לנכון ביום ב' העבר וכו' אולם לאשר לא למעשה באתי כי כבוד מעכ"ת נ"י אינו צריך לא לדידי ולא לדווכתי וגם כי נשאל הדבר מיתר חכמי גאוני הזמן אשר להם משפט הבחירה בענינים גדולים כאלו ומה אני ומה כחי נבער מדעת ולא בינת אדם לי להורות בזה ולא באתי רק להשיב מפני הכבוד, לזה אמרתי שלא לאחר ונדדתי שנתי מעיני בלילה העבר ולהשיב בקוצר אמרים וכו' וא"כ ע"י חיפוש גדול כראוי יש לדון להקל אם

יסכימו ג' רבני גדולי זמנינו ומכללם כבוד מעכ"ת נ"י אזי אנכי קצר המדע מסכים להדין גרמיזא הבא באחרונה וכו' וחותם: ידידו מחו' אוה"נ הדוש"ת יוסף ד' לו שבע שמחות כחפץ הק' עקיבא גינז מא"ש⁶.

ושוב שאלת עגונה שבאה לפני ה"חמדת שלמה" ולאחר שבירר את כל פרטי השאלה באריכות ובא לידי מסקנה שלהלכה יש מקום להתירה מעיגונה לא רצה לפסוק בדין חמור זה לבדו עד שיסכים עמו לפחות אחד מגדולי הדור ושלח את השאלה עם תשובה הארוכה בצדה אל הגאון מליסא. וזה אשר השיב לו הגאון מליסא: "בעזה"י יום ג' יג תשרי תקע"ב לפ"ק ליסא. חיים ושלום לנופך ספיר ויהלום, גאון עולם משוש דור, משובח ומפואר מהודר, ה"ה הרב הגאון הגדול מופת הדור מאד נעלה, לו דומיה תהלה וכו' מו"ה שלמה זלמן נ"י וכו'. יקרת דבריו רב חכמות ורב הארכות הגיעני לנכון ט' תשרי סמוך לערב והיה לי למשיבת נפש ושמח לבי בהם כי לבי ראה בו הרבה חכמה ודעת ומהראוי היה לטייל בהם עם רומעכ"ת ארוכות וקצרות. אך טרדות החג הבע"ל וכו' מנעוני מלבא בימים ההם בארוכה ועמו הסליחה לזאת באתי רק לענין גופא דדינא להסכים עמו בכחא דהיתרא שלא לשנות רצון מעכ"ת שרצה בהסכמתי לזאת אמרתי הנני, הנני להסכים עם רומעכ"ת בכחא דהיתרא וכו'. ובסוף חותם: "מנא ידידו דו"ש הדבוק באהבתו הק' יעקב בהרב מ' יעקב משה ז"ל ח"ק ליסא"⁷.

והנה שאלת עגונה אשר באה לפני הגאון ר' עקיבא איגר (אחרי שעבר ממרקיש-פרידלנד לפוזנא בשנת תקע"ה) ושלחה לגאון אב"ד ליסא ואחר שלח את חליפת האגרות לה"חמדת

שלמה" לנשלסק ובקש את חות דעתו וזו לשונו: שלום וברכה וכ"ט לכבוד ידיד נפשי ורב חביבי הרב המאור הגדול הגאון המפורסם וכו' שלמה זלמן נ"י אב"ד זר"מ נאשעלסק. זה איזה חדשים אירע בק' טיצק אשה אחת שנסע בעלה ליריד פפד"א וכו' ונשמע שבסמוך לק' לאנדסבורג נמצא ישראל הרוג וכו' וקברו אותו ואחר איזה ימים פקד השר להוציאו מהקבר ולחקור מי ההרוג ואיך היה הדבר. ונסעו החברא קדישא מלנדסברג והובילוהו לעירם וקברוהו בקבר ישראל ולא מצאו סימנים בגופו, ורק הבגדים העלו לזכרון בכתב תמונת כל בגד ובגד, אבל הבגדים בעצמם הוצרכו לשרפם כציווי הממ"ש שלה.

ואחרי דברי הגביות עדות מוסיף הגאון מפוזנא: "והאשה קשת רוח אלצה עלי להזדקק בדינה ולמצא לה כחא דהיתרא להוציאה מכבלי העיגון, כי היא רכה בשנים, ולה איזה ילדים רכים וא"א לה לפרנסם אם לא תנשא לאיש שירצה להחזיקם. ולאשר ידעתי מך ערכי ולא בינת אדם לי, ובפרט בדבר הזה שצדדי היתר קשים וכו' לזה הבאתי הדבר לפני מאהבינו הגאון האמתי אבד"ק ליסא ודעתו מסכמת להתיר וכו' להלך מביא את חלופי דעות שהיו ביניהם להלכה בענין זה ומוסיף: "והוסכם אצלינו שנצרף לנו עוד גאון אחד מפורסם בכדי שיצא ההיתר בב"ד של ג' לזה אני מצרף כבוד מעכ"ת הגאון נ"י ובבוא הסכמת דעתו להתיר אוציא הדין לאורה בעזה"י". ומסיים: "ימחול כבודו נ"י למהר להשיבני אף אם לפי שעה טורח עליו לכתוב בארוכה. דיו לנו בזה אם יכתוב רק בקוצר שדעתו להתיר, ואם ירצה השם בפעם אחר יש חזון לזה להודיע יסודי ההיתר לדעתו הרמה והנשאה. ידידו דו"ש

תמיד בלב ונפש חפיצה תק' עקיבא גינז מא"ש. ועל כך השיב
לאחר שקלא וטריא שהוא מצטרף לדעתם להתיר.¹⁰

ושוב חליפת שו"ת בינו לבין שני גאוני הדור ר' עקיבא
איגר והגאון מליסא בענין קדושין. הפותח הוא ה"חמדת
שלמה". תחלה הוא פונה אל הגאון מליסא ואחרי כן אל ר'
עקיבא איגר לפוזנא. והנה מה שמשיב לו הגאון מפוזנא
לאחר דברי שלום וברכה בראש המכתב מודיע שקבל את
מכתבו עם סדר קונטרסו ומתנצל שאינו ראוי לצרוף בפרט
בענין חמור כזה וביחוד לרוב טרדותיו בעיר הגדולה פוזנא
כסדרן וגם שלא כסדרן "כפי צורך השעה בעסקי המדינה
ופקוח בטובת הכלל" עד שנאלץ שלא להענות לשאלות הבאות
מחוץ לעירו. "ואולם לרב כבודו דמר כי יקרה בעיני עד
למעלה ראש בבוא מכתב קדשו לידי יצאתי לדון להוציא
זה מהכלל", והנימוק "היות ארץ פוזנא הרה וילדה וגידלה
אותו ויהי לארז אדיר וכו' לזה נחשב מתושבי קהלתי פה
והסכמתי בדעתי להשיב ויהי מה, ואך לרבוי העסקים אזדא
מיני מילתא עד יום תמול ששאלני ידידי הרב מה' בער
ווילעזן נ"י אם רצוני לכתוב למעכ"ת נ"י, נתעוררתי ונזכרתי
מבלי לאחר עוד, גנבתי לי מעט זמן בלילה העבר לשום עיני
בזה ולהשיב מפני הכבוד וכו' וכו' ומסיים: "אם מעכ"ת נ"י
יסכים להיתר וגם הגאב"ד ליסא נ"י ינופף ידו שנית לסמוך
להלכה להתיר הנני נטפל בזה וכו'. או"נ דוש"ת הק' עקיבא
גינז מא"ש". ועל כך השיב שנית ה"חמדת שלמה" שדעתו
אינה להקל בניגוד לדעתם של שני הגאונים הנ"ל.¹¹

עם שני גאוני הדור האלה עמד החמדת שלמה בקשר אמיץ
ומתמיד ורוב השו"ת שנדפסו בספרו "חמדת שלמה" כתב

אליהם או הם אליו. אולם מלבדם ישנו בספר חליפת שו"ת גם עם רבנים אחרים כגון: תשובה משנת תקס"ו מהגאון ר' מאיר ווייל ראב"ד דק"ק כרלין (נפטר תקפ"ט)¹². ובשנת תקס"ט כותב אליו תשובה הגאון ר' אברהם טיקטין אבד"ק גלוגא וברעסלא בעל "פתח הבית" (נפטר תקפ"א)¹³. ועוד רבים מגדולי הדור בקשו קרבתו וליהנות מדברי תורתו. והנה מה שכותב אליו הגאון ר' אברהם צבי הירש מפיעטרקוב בעל שו"ת "ברית אברהם" בשנת תקע"ז: "לכבוד אוה"נ ידידי הרב הגאון הגדול המובהק כ"ש מוהר"ש זלמן נ"י אבד"ק נאשעלסק וכו' והיות שדבריו אהובים אצלי וחביבים עלי למאוד וכל דבריו דברי תורה על כן שמתי עיוני ואמרתי לעמוד בניה על כל פרטי דבריו"¹⁴.

גם הגאון ר' אריה ליב צינץ, שישב אז בורשה ואחר כך היה אב"ד פלוצק, מזכיר הרבה פעמים בתשובותיו את ה"חמדת שלמה". בתשובה משנת תק"ע כותב ר' אריה ליב צינץ מורשה אל רב אחד: "והנה כתב מעלתו שכתב להתיר להרב הגאון דק"ק נאשעלסק ואולי כתב בזה איזו סברות להחמיר יודיעני" ושוב מזכיר אותו בתשובה אחרת בלשון זו: "וזה היה לפני שנים רבות שעדיין הייתי בווארשה ושאלו המסדרים ממני אם יכתבו ככתוב בספרי (שם ס"ק ט) לחלוק על דברי הרמ"א (סי' קכט סט"ז) וכו' ושאלו להגאון דק"ק נאשעלסק נ"י והשיב שיכתבו כדברי הרמ"א¹⁵. ובספרו שו"ת מוהרא"ל סי' יג ישנה תשובה שכתב אל ה"חמדת שלמה": "לאהובי ידידי הרב הגאון המפורסם מ' שלמה זלמן נ"י".

וגם בשו"ת "חמדת שלמה" ישנן כמה שו"ת שהחליפו ביניהם שני הגאונים הללו. שאלה ששאל ר' אריה

ליב צינץ את ה"חמדת שלמה" בדבר עגונה וה"חמדת שלמה" משיב לו: "האשה האומללה באה לפני במכתבו הטהור ומחמת רבות הטרדות לא אוכל ליקח מועד כראוי רק להיות מקום עיגון אמרתי להשיב בקצרה וכו' על כן נראה לענ"ד ג"כ שאין להחמיר במקום עיגון וכמו שכתב גם כן מעלת כבוד תורתו הרמה". ובתשובה אחרת מזכיר ה"חמדת שלמה" את הגאון מפלוצק: "ובפרט שכבר תלו בדינה של העגונה ידי כבוד ידידי הגאון הגדול המפורסם מו"ה ארי' ליבוש נ"י וכו' אמנם בלתי הסכמת הגאון הנ"ל אין דעתי מכרעת" 16.

גם עם הגאון ר' עזריאל הורביץ, המכונה "ראש הברזל", מלובלין החליף שו"ת: "על דבר האשה קשת הרוח וכו' שבאת [שבאה] לכאן במגילת ספר כתוב וחתום בחתימת יד קדוש כבוד רב האי גאון הגדול המפורסם מופת הדור כקש"ת מהור"ר עזריאל יצ"ו אב"ד ור"מ דק"ק לובלין" ובסוף מסיים: "מכל הלין טעמי נראה לפי ענ"ד דיש מקום להוציאה מכבלי עיגון, אך בתנאי כפול ומפורש שיהי' בהסכמת כבוד הרב הגאון וכו' מוהר"ר עזריאל נ"י אבד"ק לובלין. ומכלל הן נשמע לאו. וחותם: "הכ"ד הק' שלמה זלמן מפוזנן". והוספה מאוחרת אחר זמן רב הגיעני מכתב הגאון הנ"ל בצירוף הבד"צ יצ"ו שבחנו דברי כצרך כסף ויצאו מזוקקים בעה"י והותרה האשה הנ"ל עפ"י טעמי ונימוקי שלי"ת" 17.

וכן הגאון ר' משה זאב וולף אבד"ק טיקטין וביאליסטוק בעל "מראות הצובאות ו"אגודת אזור" פנה אליו בשאלת עגונה ובקש ממנו להצטרף להיתרו וה"חמדת שלמה" משיב לו: "...על כן גם אנכי נטפל לדבר מצוה לתקנת עגונה כאשר

יסכים עוד אחד מגדולי המורים כמו שכתב מעכ"ת הרמה הגאון שי' 18.

גם שאר בשרו הגאון ר' חיים אוירבך מלינטשיץ בעל "דברי משפט" בא אתו בכתובים 19.

וכן החליף שו"ת עם מחותנו הגאון ר' אפרים אבד"ק קויל וגם עם חתן מחותנו הגאון ר' ישכר אבד"ק קוואהל וטשנ' סטחוב בעל "פתחי שערים" 20.

כמה מן השו"ת שלו נוגעות לענין מומרים, גיור וכיוצא באלה.

מענינת עמדתו בשאלת "כהן מומר לעכו"ם שעשה תשובה אם ראוי לשאת את כפיו" והחמדת שלמה משיב: "...על כל פנים יהיה איך שיהיה בלשון השלחן ערוך הגהות הרמ"א אין לספק כלל אפילו עובדי עבודה זרה מהני תשובה וכו' ומכל שכן שיש בזה טעם גדול לפתוח פתח לבעלי תשובה כמו שכתב הג"מ שבכל עוז צריך להתאמץ לפתוח פתח לבעלי תשובה והבא לטהר מסייעין לו. על כן אין להכביד עליו בתחלה כי קשה מאד להיוצא מאפלה להביט תיכף לאור גדול. אולי לאט לאט כשיתחזק בלבו רוח טהרה יבא לידי תשובה שלימה. ועל כל פנים כשיקבל עליו הדברים הנ"ל יצא מגדר רשע ויכול להיות צדיק". ומסיים את תשובתו: "וצריכים אנחנו לחזור בכל צדדי האפשרי לחוס לפתוח פתח לדופקי בתשובה בעזהש"י הרוצה בתשובה 21.

וכן מענין כיצד פותר את השאלה בענין אשה "אשר בעלה פקר ודבק בדת הישמעאלים" והוא מתאמץ למצא דרך "להיות בעזרה להוציאה מכבלי העיגון". ואף שהרמ"א פוסק באבן העזר סי' קנ"ד ס"ק א' שאין כופין למומר לגרש את אשתו.

סומך החמדת שלמה על בעל "הכנסת הגדולה" סי' קל"ד שמביא בשם הרבה גדולים אשר כתבו "כי דעה זו בטלה במיעוטה" וגם מוסיף מתשובת מהרש"ל המבחין מי שנקרא "מומר" על אשר עובר כל העבירות, אבל עדיין לא יצא מכלל ישראל, ואינו בכלל מומר ועל כן אין כופין אותו, ובין "מומר שיצא מן הכלל" [וזאת אומרת השתמד ויצא מכלל ישראל] ואותו כופין לגרש את אשתו.²²

הרב ר' יצחק איצק אב"ד פלונסק פונה אליו בשאלה בדבר אשה אשר רצתה להמיר דתה וישבה כבר בבית הכמר זמן מה ואח"כ התחרטה וחזרה. האם מותרת היא לבעלה? החמדת שלמה לאחר שמביא מכל מיני מקומות ראיות להקל פוסק שאם לאחר החקירה והדרישה תעמוד האשה בטענתה שלא נטמאה אין לאסרה על בעלה.²³

ושאלה מה דינה של גיורת אשר גיירה נשים. שאלה זו באה אליו ממדינה אחרת וזו לשונה: "נשאלתי ממדינה אחת לבאר להם הדין אם נתגיירה גיורת אחת עפ"י נשים לבד מהו הדין" ובתוך תשובתו: "והנה כאשר כתבתי להרב אב"ד שבאותה המדינה לברר לי היטב מקום ספק שלו והשיב לי שספקו הוא שלא היה שם ענין גרות כלל, רק כתב שיש מקום לחוש אולי בדרך סבובה באה לפני בי"ד ורבו דברים שדברה הוי כמו קבלת מצוות". ועל כך השיב החמדת שלמה ומסיים "לא אדון את הדבר הזה לא להיתר ולא לאיסור".²⁴

כל שו"ת האלו הד הזמן נשמע מתוכן.

ועוד שאלה אקטואלית של הזמן: דין מי שרוצה לישא אשה במקום שאין לו חזקת ישוב ולדור במקום ההוא, אם בני העיר יכולין לעכב על ידו. והחמדת שלמה מציין בסוף

תשובתו „ודכירנא שכן היה כמה פעמים בפוזנן בכעין זה
 עפ"י רוב דעות ואופן הרוב עפ"י חוקי המדינה צריך דקדוק
 גדול" ומסיים: „וד' עמכם בדבר המשפט" ²⁵.

בנאשעלסק ניהל את הרבנות ביד רמה והכל נשמעו לו.
 מעשה שפעם בקשו פרנסי הקהל לבטל את המנהג שהשמש
 יכה בפטיש בכל בקר להעיר את האנשים לתפלה. הם אמרו
 כי לא נאה לדפוק על החלונות, די אם יקרא בפיו בלבד, אבל
 הרב לא נתן להם לבטל מנהג זה והסביר כך את הדבר: חז"ל
 אמרו כל מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו נכנס להתפלל
 נקרא שכן רע. על כן מכים בפטיש כי פטיש בלשון אשכנז
 „המר" לרמוז על הכתוב הרחק מלשכן רע (ר"ת ה'מ'ר').

ומעשה בכהן שלקח גרושה והרב שלח לקרא לו וניסה
 לשדלו בדברים שיפטרנה בגט. ולא הועיל, כי האיש השיב בע"י
 זאת שלא ישמע לו ולא יפטרנה. אז פתח לפניו הרב את הגמרא
 קידושין והראה לו כי בשני דרכים נפטרת האשה מבעלה:
 או על ידי גט, או במיתת הבעל. ואם אינו רוצה לפטרה בגט
 אזי יהיה מוכרח לפטרה בדרך השניה. וכן היה, האיש מת
 כעבור זמן קצר ²⁶.

על דבר הישיבה שנהל בנשלסק ידוע שהיו לו תלמידים
 ממקומות שונים ומהם יצאו רבנים חשובים. אחד מתלמידיו
 הרב ר' חיים ליב עפשטיין בעל שו"ת „פרי חיים", היה
 ארבעים שנה רב בפולין בקהלות: חאריזל, צ'יזעווע, סוקולוב
 ובסוף בקאלושין והיה מגדולי חסידי קוצק. בנעוריו למד
 בנשלסק אצל החמדת שלמה ובספרו מצטט את רבו ²⁷.

והנה מה שהוא מספר מאותם הימים כשלמד בנשלסק:
 „והיה אז בימי החורף והקור היה חזק מאד והבימ"ד שהיה

בנוי עץ לא היה מוסק והתלמידים היו יושבים לבושים אדרות חורף בעת לימוד השיעור אבל הר"ם ר' שלמה זלמן ישב לבוש מלבוש דק וטפות זעה גדולות נזלו וירדו על גבי פאותיו" ²⁸.

בין תלמידיו החשובים בנאשילסק היה גם הגאון ר' נתני [נתן] בעל שו"ת "מאורות נתן", שנתמנה לדיין בורשה על פי המלצתו של ה"חמדת שלמה" ושימש במשך חמשים שנה בתפקידו זה החל בימיו של ה"חמדת שלמה" ואחריו בימי ר' בריש מייזליש ואחרי פטירתו של ר' בריש מייזליש בשנת תר"ל נתמנה לראב"ד בורשה. הוא היה חסיד של האדמו"ר ר' משה אליקום בריעה בנו של "המגיד" מקוזניץ, ואחרי פטירת האדמו"ר הנ"ל נסע אל ר' יחזקאל מקוזמיר. בספרו מזכיר את רבו ה"חמדת שלמה" בזו הלשון: "מה שראיתי במכתב קדשו של כבוד מרן הגאון מורי ורבי שיחי' [הוא ה"חמדת שלמה"] וכו' וכל זה כתבתי לא חלילה להשיג רק להתלמד כתלמיד הדן לפני רבו. דברי המתאבק וכו' גם אבקש מכבוד מורי לעיין בשריותא דאתתא הידועה לכבודו" ²⁹.

אחד מתלמידיו היה ר' שלמה זלמן לנדסברג מפוזנא ובספרו הוא כותב: "ועל הטוב יזכר כבוד מחותני אדמ"ו הגאון מו"ה עקיבא איגר זצלה"ה אבד"ק פאזען וכו' וגם מורי ורבי הגאון מו"ה זלמן זצ"ל בעתמ"ח ס' חמדת שלמה אשר בימי בחרותו למדתי בישיבתו" ³⁰.

חמש עשרה שנים רצופות עמד ה"חמדת שלמה" על משמרת הקודש שלו בנאשילסק וזכה להקים תלמידים רבים. חמש עשרה שנים הללו היו מלאות וגדושות פעולה של מורה גדול גאון ופוסק לכל תפוצות ישראל. קהלת נאשילסק החזיקה

אותו בכבוד וספקה לו כל צרכיו כפי שהוא בעצמו מעיד, למען ישב במנוחה על התורה ועל העבודה. ואמנם בעירה קטנה זו ישב בשלום ובשלוח עד שבאה ההזמנה מקהלת ורשה. הוא נענה ועבר לשם. מתחלה, בשנת תקע"ט, לפראגא, פרבר של ורשה, וכעבור כמה שנים לורשה עצמה.

פרק ד

דמותו המוסרית

כרבו ר' יוסף הצדיק הצטיין גם ה"חמדת שלמה" במדותיו הנעלות, באהבת הבריות ובהסתפקות במיעוט לצרכיו. היה בורח מכל דבר שיש בו שמץ של מותרות בחיים. הוא היה מפזר את כספו לעניים ומעולם לא השגיח אם נשאר לו עוד לצרכי הבית. וכאשר שאלוהו בני ביתו מדוע עושה כך ואינו משאיר להוצאות הבית, היה משיב להם: "אני יכול להשיג בחנות בהקפה, אבל העני, מי יתן לו בהקפה?"¹

הוא היה אומר: מה שקבעו חכמים "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" לא נתכוננו אלא לקיום מצות הצדקה. אבל אם העני רעב ללחם, הרי אז יש לחוש לפקוח-נפש. גם את כתנותיו היה מחלק לעניים ובני ביתו היו נאלצים להטמין את מלבושיו מפניו, פן ימצאם ויתנם לעניים. ורק בערב שבת קדש היו נותנים לו לבית המרחץ כתנת לבנה להחליף לכבוד שבת. אולם הוא היה מערים עליהם ולא היה מחזיר הביתה את הכתנת שפשט אלא היה נותנה לאיש עני. ובני הבית כבר ידעו את זאת ולא יכלו לעשות שום דבר כדי למנוע אותו

מכך. וכך היה מדי שבוע בשבוע נותן את כתנתו לאיש עני בבית המרחץ. הוא היה תמה ואומר: היתכן שלאיש אחד תהיינה שתי כתנות ולשני אף אחת.

פעם ראה דרך חלונו בחצר כתנות תלויות על החבל להתיבש. שאל למי הכתנות הללו ושלח לקרא אליו את האיש בעל הכתנות. כאשר בא האיש לפניו בקש ממנו שיתן את כתנותיו בשביל לחלקן לעניים. התנצל האיש ואמר: יאמין לי, רבינו, שאין לי כי אם שש כתנות אלו בלבד. נאנח ה"חמדת שלמה" ואמר: איני מבין, כיצד תהיינה לאיש אחד שש כתנות ולעני אין כל? וספר בתמימותו כי הוא עצמו אין לו אלא רק הכתנת שעליו. והשפיע על האיש לתת מכתנותיו לעניים.²

פעם תפרו לו בגד חם לימות החרף למען יחם לו בשעה שיושב ולומד. ביום הראשון כאשר לבש את הבגד החדש ראה דרך חלון חדרו איש עני לבוש בגד דק וקרוע. קראו אליו והציע לו להתחלף במלבושים. תמה העני ולא הבין מדוע ירצה הרב להחליף את בגדו החדש בבגד קרוע. השיב לו ר' שלמה זלמן: וכי מן הדין הוא שאני אשב כאן בביתי בבגד חם ושלם ואתה תהלך ברחוב בקור בבגד קרוע. וזרו את העני לבל יתמהמה לעשות את החליפין וימהר להסתלק פן הרבנית תשמע ותראה את הנעשה. מלא העני את רצונו של הרב ושניהם היו שמחים בחליפין שעשו.³

ועוד מסופר, המיטות שהיו בביתו היו ישנות ורעועות ("הימל בעטן"). ראו זאת פרנסי הקהל בורשה ורצו לקנות לו מטות חדשות. אבל הוא לא רצה לשמוע אפילו, וטען שהמטות טובות ואין צורך באחרות. פעם כאשר הלך ל"ברית מילה" שהוזמן להיות הסנדק, באו הפרנסים והכניסו מיטות

חדשות לביתו ואת הישנות הוציאו לחצר. כאשר חזר ר' שלמה זלמן לביתו וראת את הנעשה ציוה להחזיר את המטות הישנות למקומן ואת החדשות הוציא ומכרן ואת הכסף שקבל תמורתן חילק לעניים. כאשר נודע הדבר לפרנסים חרה להם ושאלוהו מדוע עשה זאת. השיב להם הרב הצדיק: היתכן שיהיו בעיר עניים מחוסרי לחם ואני שאיני חסר ב"ה כל, עוד זאת אעשה ואישן על גבי כסף? תמהו לדבריו. הסביר להם: "מאחר שאפשר לישון על גבי "הימל-בעטן" ("מטות שמים", כך נקראו המטות) הרי השינה על גבי מטה יקרה, כמוה כשינה על גבי צרור כסף".⁴

הוא היה מוכיח את עשירי העיר שאינם יוצאים ידי חובתם לגבי מצות מתן צדקה.

בורשה בתקופה ההיא היו הרבה עניים המחזרים על הפתחים. פעם גנב אחד מהם איזה מלבוש יקר של הרבנית ונודע הדבר. הגונב היה ממקבלי הצדקה הקבועים אצל הרב מדי חדש בחדשו והגנבה נמצאה אצל סוחר אחד אשר קנה את המלבוש מידי הגונב. אז אמר אחד מעשירי העיר אל הרב: הנה רבינו מוכיח אותנו במצות הצדקה ועתה רואה רבינו כי המקבלים הם גנבים. נאנח הרב לשמע הדברים האלה וקרא למשמשו ושאלו אם יודע את מקום מגוריו של האיש אשר גנב את המלבוש. וציוה עליו לבל ישכח להזכירו לשלח לו מדי חדש בחדשו את הכסף הקצוב לו כי בודאי יתבייש מעתה לבא לקבל. ואמנם לא בא האיש אל הרב לקבל את קצבתו. אז שלח אליו את המשמש לקרא לו שיבא והבטיח כי לא יתבע ממנו את הגנבה. מאחר שהרב היה מפורסם לצדיק בטח בו האיש ובא. אז דבר אליו הרב דברי כבושין: איך

עלה על דעתו לעבור על "לאו" האמור בתורה? והוסיף: הגם שדן אותו לכף זכות שעשה זאת משום שהיה בודאי בדוחק גדול, אבל בכל זאת איך עוברים על "לא תעשה". מוטב היה אילו היה מספר לפניו את גודל דחקו ולא היה בא לידי עבירה זו. אבל מאחר שהאיש הבטיח שלא יעשה עוד כדבר הזה, הוסיף לו הרב על קצבתו למען לא יגנוב עוד.⁵

ועוד מעשה בגנבה. פעם העמידו בבית המדרש במקום שהתפלל מנורות הכסף שלו עם נרות דולקים ונעלמו המנורות. נעשה רעש בבית המדרש כי נגנבו. כאשר שמע זאת אמר: מה זאת עשיתם להעמיד מנורות כסף ועברתם על לאו, "לפני עיור לא תתן מכשול". הוא כלל לא שם לב להפסד שלו אלא כעס על שהכשילו את הגנב.⁶

על גודל פזרנותו לעניים אנו שומעים גם מתוך ההספד שקרא עליו הרב ר' אהרן מקויל בשנת תקצ"ט:
 "...וגם אנו נצעק על הגאון מוהר"ר שלמה זלמן זצ"ל אבד"ק ווארשה שהיה אב בפרנסה שפרנס עניים רבים בכל מקום מושבו כידוע לכל...".⁷

והנה מעשה שהיה: כאשר פרצה בזמנו מגפת החולי-רע בורשה הוציא כרוז בערב יום הכפורים ובו הדגיש שהאחים הרחמנים של בית החולים לא יבואו לבית הכנסת ל"כל נדרי" וישארו עם החולים משום פקוח נפשות. ובבית המדרש ששם היה רגיל להתפלל בימים הנוראים התאסף כל הקהל הקדוש ל"כל נדרי" והרב בעצמו טרם בא. הקהל המתין שעה ארוכה וכשראו שהרב לא בא, שלחו אל ביתו לראות אם לא קרה ח"ו דבר. ולא מצאוהו וגם אנשי ביתו לא ידעו אנה הלך. אז עלה על דעתו של איש אחד לחפש את הרב בבית

החולים, ומצאו שם. וכך היה הדבר: כאשר יצא הרב מביתו ללכת לבית הכנסת לתפלת "כל נדרי" החליט לסור בדרכו לבית החולים ולראות אם שמרו המטפלים בחולים את פקודתו. והנה לא נמצא איש מהם, כי כולם הלכו לבית הכנסת ועזבו את החולים לנפשם ונשאר ה"חמדת שלמה" בעצמו לטפל בהם ולכן אחר ל"כל נדרי"⁸.

עם כל אהבתו לבריות לא ידע ה"חמדת שלמה" לעשות שקר בנפשו להחניף לאיש או לשאת פנים לעשירים ולתקיפים. מסופר: אחד מפרנסי העיר העשירים היה לו בן שיצא לתרבות רעה ומת פתאום בבחרותו. שלח הפרנס לקרא לרב שיבא להספיד לבנו המת. בא ה"חמדת שלמה" להספיד, הרים את קולו בבכי על מצב העיר שירדה פלאים. כי נתרבו בה אנשים חטאים והוסיף ואמר: "וגם המת הזה המוטל לפנינו נהג שלא כשורה..."⁹

ועוד מסופר: פעם קראו פרנסי העיר לאספה בביתו של הרב על מנת לאסוף כסף להעברת גזירה רעה שנגזרה מטעם המלכות. בין הקרואים היו עשירי העיר. ה"חמדת שלמה" ישב בחדרו ועסק בתורה והאנשים המתינו שיצא אליהם. וכשראו שהוא מתמהמה, נכנס אליו אחד הפרנסים לחדרו ואמר: למה מחשה רבינו? הלא מלה אחת שלו דיה שהעשירים שבין הקרואים יפתחו את צרור כספם ויתנו לטובת הכלל". והתחיל למנות לפניו את בעלי היכולת הגדולים. הפסיקו ה"חמדת שלמה" וקרא: "ומה לי ממונם של העשירים הללו? מוטב כי ייטיבו את דרכם, כי בסורם מדרך הישרה הם גורמים לגזרות..."¹⁰

ענותנות ותמימות היו מסגולות רוחו ונפשו. את זאת

רואים בכל הליכותיו ומעשיו ודבוריו. מסופר: פעם שלח ליהודי פשוט מקוטנא מכתב הזמנה לבא לדין תורה וכתב לו תאר "הרב הגאון" שאל היהודי: למה כותב לי רבינו תאר גדול כזה? השיב לו ה"חמדת שלמה": "כך כותבים אלי, ולכן אני כותב כך גם לאחרים".

כשחזר האיש הזה לקוטנא ספר להרב דשם, הגאון ר' משה אהרן זילברברג, את המעשה. השתומם הרב לגודל תמימותו של ה"חמדת שלמה" והחליט לנסע אליו ולנסותו. כשבא הרב מקוטנא אל ה"חמדת שלמה" לורשה בקש לשמוע מפיו דבר תורה שחידש. נענה לו ה"חמדת שלמה". לא נראה החידוש הזה בעיניו של הרב מקוטנא ואמר: "כבודו נוהג עמי כדרך התגרים שמראים את הפסולת תחלה". הגיד לו ה"חמדת שלמה" חידוש אחר. לא נחה דעתו של האורח גם מחידוש זה. אז הצטדק לפניו ה"חמדת שלמה" ואמר: "הנה יגעתי בכל כחי להעלות לכבוד מר דבר חידוש, אך מה אעשה כי אין אני מסוגל..."¹¹

ברוב תמימותו וצדקותו היה משפיע גם על השרים והרוזנים בפולין שיבטלו גזירות רעות מעל היהודים. מסופר: פעם גזרה המלכות גזרה רעה על היהודים. מה עשה ה"חמדת שלמה"? לבש את הקיטל עם הטלית והלך אל ה"ארמון" של הממשלה. ראוהו השרים והתפלאו למלבושו. אמר להם: "דעו כי הבגדים האלה אנכי לובש רק ביום הכפורים בעמדי בתפלה לפני בורא העולם בעד עמי. וגם עכשיו באתי לבקש מכם שתבטלו את הגזירה הרעה מבני עמי". דבריו עשו רושם והשפיע לבטל את הגזירה.¹²

מרוב ענותו היה מעביר על מדותיו.

פעם בא אליו אברך מופלג בתורה בשליחותו של הרי"ם מגור ובאותה שעה היה אצל ה"חמדת שלמה" איש אחד עם שאלה והוא הורה כדין. האברך נכנס בפלפול עמו וחשב שנצח אותו. אבל ה"חמדת שלמה" בירר לו את השאלה והאברך לא לא היה לו עוד פתחון פה. חזר האברך אל הרי"ם וספר לו את ענין הויכוח עם ה"חמדת שלמה". כאשר שמע זאת הרי"ם ציוה עליו לחזור אל ה"חמדת שלמה" ולקבל נזיפה. האברך עשה כן, אולם ה"חמדת שלמה" אמר לו כי מחל לו¹³.

סוחרי ורשה רגילים היו כאשר נסעו לרגל מסחרם ללייפ-ציג לעשות את דרכם דרך העיר פוזנא אשר שם ישב אז ר' עקיבא איגר והיו הולכים אליו לקבל את ברכתו אבל מעת שנתקבל ה"חמדת שלמה" לאב"ד בורשה לא רצה עוד ר' עקיבא איגר לברכם באמרו: הן יושב בורשה צדיק גדול ממני הלא טובה ברכתו מברכתי¹⁴.

פרק ה

קשריו עם רבני דורו

כשנעשה לרב בווארשא שהיתה אז הקהלה הגדולה בפולין התרחב חוג הרבנים שאתם בא בקשר. מלבד הגאונים ר' עקיבא איגר מפוזנא וה"חות דעת" מליסא ו"ברית אברהם" מפיעטריקוב, ר' לייבוש חריף מפלוצק ועוד, שאתם עמד בקשרים עוד בנאשלוסק בא בקשרי מכתבים עם כל רבני פולין וביחוד עם הרבנים בווארשה עצמה, החליף שו"ת עם הגאון ר' שלמה איגר בנו של ר' עקיבא איגר (שו"ת חמדת שלמה,

או"ח סי' ט'¹. ומענין מאד הדין תורה שבא לפניו בענין ר' שלמה איגר. מסופר: כאשר נעשה ה"חמדת שלמה" אב"ד ורשה בשנת תקע"ט בא לפניו דין תורה בדבר ירושה שהתדיינו בה ר' שלמה איגר עם שאר יורשי חותנו המנוח ר' ישראל הירשזון. המעשה כך היה. ר' ישראל הירשזון הניח אחריו צוואה ובה נאמר שארבעים אלף כסף יהיה עבור הנכד הראשון שילד לאחר פטירתו ושישא את שמו. והנה נולד לר' שלמה איגר בן וקראו על שם חותנו, אבל מת תוך שלשים יום מלידתו ואחרי זה נולד גם לגיסו בן ואף הוא נקרא על שם הסב המנוח. ר' שלמה איגר טען שהעזבון מגיע לו, כי בנו נולד ראשון, אף שמת. ה"חמדת שלמה" בקש שלשים יום לעיין בדבר ובהגיע הזמן פסק כי אין לר' שלמה איגר הזכות לתבוע את הירושה. ר' שלמה איגר לא רצה לותר על סכום כה גדול ובהיותו סבור כי הצדק עמו ערער על הפסק דין והציע לפני ה"חמדת שלמה" שיפנה בשאלה זו אל אביו ר' עקיבא איגר שהיה אז אב"ד פוזנא אולם ה"חמדת שלמה" הקדים לעשות זאת. לפני שהוציא פסק דינו, הוא פנה בשאלה זו אל ר' עקיבא איגר לפוזנא ואף קבל תשובה ממנו שגם דעתו היא כך. עתה הוציא ה"חמדת שלמה" את תשובתו של ר' עקיבא איגר והראה לר' שלמה שגם אביו הגאון פסק כך. ואמר אז לר' שלמה איגר, כי כל טענתו אין לה על מה לסמוך, ורק משום שהוא נוגע בדבר סבור הוא שמגיע לו העזבון².

אף שה"חמדת שלמה" היה מן המתנגדים, חי בשלום עם החסידים וביחוד עם ראש חסידי קוצק בורשה הגאון ר' יצחק מאיר אלתר (בעל חידושי הר"ם). וכאשר פרסם את ספרו שו"ת "חמדת שלמה" בשנת תקצ"ו שלח ספר אחד אליו

וה"חידושי הרי"ם" משיב לו "תשואות חן ליקרת כבודו על התשורה אשר שלח לי ספרו הנחמד"³.

ומענין הדבר: כאשר קמה בעיר פלוצק מחלוקת נגד הרב ר' אלכסנדר זושא, והלשינו עליו לפגי השלטונות, שהיה מגדולי חסידי הרבי ר' בונים מפשיסחא, פנה ה"חידושי הרי"ם" בורשה אל ה"חמדת שלמה" בבקשה להתערב בענין ולהשקיט את המחלוקת בפלוצק. ואלה דבריו של החידושי הרי"ם אשר כתב אליו: "אגב אבקש מכבודו דבר קטן עבור ידידי הרב הגדול אבד"ק פלאצק שיש לו מחלקת מאנשי בליעל בעירו והלשינו עליו שיש כתות חלוקות בעמנו (מתכוין לכת החסידים) ואין ראוי לאחד להיות אב"ד ונצרך לו מאוד שכבודו שיחי' יכתוב מכתב לשם שחס ושלום אין שום חלוק בבני עמנו שכולנו שוים ומהראוי לעשות כן שיכול חס ושלום לבא הרבה גלגולים מזה"⁴. ובאמת החמדת שלמה לא עשה שום הבדל בין חסיד למתנגד. בתשובה שהוא עונה אל הגאון והצדיק ר' שרגא פיבל דאנציגער מיסד שושלת אלכסנדר, שהיה אז רב בגריצא, על שאלתו הוא מתנצל: "שקשה עלי מאוד להכניס עצמי בדבר שמחוץ לעירי מחמת רבת הטרדות ושאר טעמים"⁵ וכותב אליו בלשון חיבה וידידות. החמדת שלמה היה אז כבר מקובל מאוד על רבני דורו וכולם התחשבו בדבריו, והצדיק ר' שרגא פיבל דאנציגער כותב בשנת תקצ"ט לאחד: "והנה אודיע לכבוד תורתו שיחי' כי דברתי עם כבוד רב חביב הגאון המובהק הרב אב"ד דווארשא שיחי' מהגמרא הזאת והגאון הנ"ל הודה לדברי והראה לי כי בתשובותיו שחבר כעת השיג ג"כ על הגאון ר' עקיבא איגר שיחי' מהגמרא הזאת"⁶. בספר "חידושי מהרא"ך" מאחד מגדולי חסידי קוצק

הרב ר' אלעזר מפולטוסק ישנן שלש תשובות להגאון בעל חמדת שלמה.

ולא רק תשובות לרבנים כתב ה"חמדת שלמה", אלא גם מכתבי המלצה שלח לקהלות שונות בדבר מנויי רבנים וכאשר הרב ר' נח שמואל ליפשיץ מטורבין, מחסידי "החווה" מלובלין, נתקבל לאב"ד בביוזין בשנת תק"ץ כתב ה"חמדת שלמה" מכתב לראשי הקהלה שם: "אמינא לכם מזל טוב על אשר בחרתם להושיב בראש ולתת המשרה של הרבנות בקהלתכם על כבוד ידידי הרב המאור הגדול חריף ובקי יקר רוח ותמים מו"ה נח שמואל ליפשיץ נ"י ז'.

מכל קהלות פולין פנו אליו אז בשאלות מסובכות והוא היה המשיב לכולם. יהודי זאקראטשין כותבים בפנקס החברה קדישה משנת תקצ"ב בדבר ספר תורה שהוקדש לבית הכנסת בקהלה זו וערערו היורשים על זה, פנו בשאלה אל הרב מווארשה "והובא דבר משפטם וכו' אל הגאון הגדול שר התורה תפארת הגאונים ומאור ישראל רבן של כל בני הגולה צדיק וחסיד כקש"ת רבינו שלמה זלמן שיחי' "8. וכן בענין פתיחת קבר המת ישנה תשובה לאנשי זאקראטשין משנת תקפ"ט9.

עד ימיו האחרונים לא נס ליחו ולא כהתה עינו. הגאון ר' משה יהודה לייב זילברברג מקוטנא בעל שו"ת "זית רענן" שעלה בסוף ימיו ארצה ישראל, פונה אל ה"חמדת שלמה" בשאלה חדשים לפני פטירתו וכותב אליו: "הוד זיו יקר תפארת גאון אף כי מאד כבד עלי הדבר להעמיס דבר גדול או קטן על יקר פאר מעלת כבוד תורתו לאשר נודע לנו גודל צדקתו ודואג ומיצר תמיד לכללות עמנו בית ישראל

ולהיטיב אחריתנו ובעצם תבונתו ינהלנו עד כה, כן יחזקהו בשו"ת ויאמצהו ויפיק תעלומות לבבו על פני תבל להאירה" ¹⁰.
ה"חמדת שלמה" יצר סביבה של תלמידי חכמים במשפחתו וזהו מוקף בנים חתנים ובני בנים תלמידי חכמים. בנו בכורו ר' יואל היה תלמיד חכם גדול והיה חתנו של הגאון ר' איטשעלע מפלוצק. בנו השני ר' שלום היה גדול בתורה ונדפסו ממנו הערות על ספר שו"ת "חמדת שלמה" ווארשא תרפ"ב. את בנו ר' זלמן הוא מזכיר בשו"ת חמדת שלמה או"ח סי"ז "ובני החריף החתן מו"ה זלמן". אחד מחתניו היה ר' רפאל זאב סגל בנו של הגאון המפורסם ר' אפרים סגל שכותב בצואתו שגדפסה בסוף ספר "פתחי שערים" של הגאון ר' ישכר אבד"ק טשנסטוכוב: "נא להתמיד בלמוד וכו' ובפרט בני הגדול מו"ה רפאל זאב הלוי אבד"ק זאקראטשין נ"י למען יוכל ללמוד עניני הוראה אצל חותנו הגאון שר התורה אב"ד ור"מ מו"ה שלמה זלמן נ"י". חתנו זה ר' רפאל זאב היה מגדולי הרבנים בפולין, ובספר "פתחי שערים" הנ"ל ישנן כמה תשובות אליו ומן התוארים שפנו אליו רואים את המקום שתפס בין הרבנים בימיו: "לכבוד הרב המאור הגדול הצדיק מו"ה רפאל זאב הלוי אבד"ק זאקראטשין". גם עם המחבר של "פתחי שערים" עמד ה"חמדת שלמה" בקשרי מכתבים. ואף שהיה ה"חמדת שלמה" אדם חולני ולעתים תכופות שכב במיטה, מצא זמן להשיב על השאלות שפנו אליו. "ונא אל יתרעם על איחור, כי אין לשער ענין הטרדות וההתנהגות פה, גם בשבוע העבר, הייתי כלוא בחדר המטות וב"ה אשר חזרתי לאיתני" ¹².

גם חתנו ר' הירש מנדלזון היה מחשובי תלמידי חכמים בווארשא ונכדו הרב הגאון ר' בונם זאב בעל המחבר "תרומת

זהב" כתב הערות לשו"ת חמדת שלמה הוצאת שנת תרפ"ב בווארשא.

מלבד תשובות שכתב נתן גם הסכמות לספרים של גדולים שנדפסו בימיו כגון על ספרו של המגיד מדובנא "אהל יעקב" שנדפס בשנת תקפ"ט ישנה הסכמה של החמדת שלמה והוא כותב שם על המגיד "וברוח שפתיו ימיש רשע". גם על ספרו של הגאון ר' ברוך אבד"ק סוכטשוב "זרע ברוך" כתב ה"חמדת שלמה" הסכמה בתקצ"ב וכן ישנה הסכמה שלו משנת תקצ"ח. שנה אחת לפני פטירתו על הספר "בגדי ישע" להמחבר הרב ר' שמעון הלוי מו"צ בביאליסטוק.

פרק ו

הרבנות בורשה

בשנת תקע"ט כשנתקבל ה"חמדת שלמה" לרבה של קהלת ורשה החלה תקופה חדשה בחיי פולין. באותה שנה תקעט—1819 בטלו את מס הגבול שבין רוסיה לפולין. כתוצאה מכך התחיל המסחר והתעשייה להתפתח בקצב מהיר בפולין בכלל וביחוד בורשה. יהודי ורשה סייעו להתפתחות זו במדה לא קטנה ובמשך זמן קצר נעשו לראשי המסחר והתעשייה בעיר הבירה. בשנת תקפ"ב היו בורשה 63 סוחרים נוצרים ו-45 סוחרים יהודים. עוד קדם לכן בשנת תק"פ נוסדה בורשה "אגודה של פקידי המסחר היהודי" שנתקיימה עד שנת השואה ההיטלרית ב"תרצ"ט. לא רק במסחר הגדול תפסו יהודי ורשה מקום ניכר אלא גם במסחר הזעיר הם היוו את הרוב ביחוד

ברחוב פראנצישקאנא ונאלעווקי. הרוכלים היו בעיקר יהודים. תייר גרמני שבקר את ורשה בשנת תק"ץ (1830) מתאר את המסחר הפורח ברחוב פראנצישקאנא: „העסקים שלהם משני צדי הרחוב מלאים כל טוב, אפשר להשיג שם כל מה שרוצים, את הטוב והיפה ביותר. אנשי צבא באים לשם לקנות”¹.

היהודים היו גם חלוצי התעשייה בפולין ויסדו בתי-חרושת שונים בורשה. בשנת תק"פ—1820 פתחה הממשלה בית חרשת לאריגים ברחוב סמאטשא קרן גענשא והבנקיר היהודי שמואל פרנקל קנה אותו בשנת תקפ"ד ושכללו. בשנת תקפ"ו הוא הכניס בו מכונות קיטור והעסיק כשש מאות פועלים. יהודי עשיר אחר מברלין, שמואל מגניס, פתח בשנת תקפ"א בית חרשת לכפתורים. ובשנת תקפ"ג נוסד בית החרשת הראשון לאריגי כותנה על ידי קבוצת יהודים. בשנת תקפ"ו יסד העסקן הנודע ר' שלמה פוזנר בית חרשת ברחוב נאלעווקי והעסיק בו רק פועלים יהודים. כשנתיים לאחר יסודו קבל בית חרשת זה אות הצטיינות בתערוכה שנערכה אז בורשה.

ומענין הדבר שחוברת אחת שנדפסה בשנת תקע"ו (1816) מספרת שהתעשיינים היהודיים מעסיקים בבתי החרשת שלהם בעיקר פועלים יהודיים מפני כמה טעמים. בראש וראשונה משום שהיהודים לומדים את המלאכה במשך זמן קצר, מלבד זאת הפועלים היהודיים כיון שבאו מן החוץ נוטים הם לשמוע בקול בעל בית החרשת יותר מאחרים. גם המשכרת הקטנה שהם מסתפקים בה גרמה במדה רבה לכך שיעדיפו אותם על פני הפועלים הנוצרים.

מלבד העבודה בבתי חרשת עסקו יהודים רבים במלאכה. תזכיר ממשלתי משנת תקפ"ה מדגיש ש-73% מיהודי פולין

הם בעלי מלאכה.²

מובן מאליו שהסוחרים הפולנים התנגדו לחבריהם היהודים ובקשו אמצעים שונים כדי להצר את רגליהם. גם הממשלה לא הביטה בעין יפה על כניסתם של היהודים למסחר ותעשייה והאשימה את היהודים שהם עושים את מסחרם ברמאות ובשקר ובכל מיני אמצעים פסולים. אבל בדבר אחד מודה הממשלה ומציינת מתוך התפעלות "כיצד יהודי בלי הון, בדרך כלל מטופל במשפחה גדולה, עמוס מסים גדולים, משלם שכר דירה גבוה, משלם כפלים בעד בשר כשר ותמיד צפוי לכך שיגבו ממנו מסים יותר ממה שחשב ובכל זאת הוא יכול לנהל בית מסחר גדול ומצליח בו". אגודת הסוחרים הפולנית היתה מוכרחה, למרות יחסה העוין, להכניס לועד שלה בשנת תקפ"ח גם שנים מגדולי הסוחרים היהודים: האחד, חלוץ תעשיית הסוכר בפולין הרמן עפשטיין, בנו של אחד מראשי הקהלה בורשה יעקב עפשטיין, והשני טעבלי טפליץ חוכר מס הבשר הכשר בכל מחוז מאזאוושע.

למרות כל העסקים הגדולים האלה היו גם עניים מרודים בקהלת ורשה. בשנת תקפ"ז הודיעה הממשלה באופן רשמי ש-25% מכל יהודי פולין הם מחוסרי פרנסה וגם ורשה, הקהלה הגדולה והעשירה ביותר (בשנת תקצ"א היו בורשה 6.300 משפחות יהודיות), לא היתה חסרה עניים שהיו זקוקים לעזרה תמידית מידי חברות הצדקה השונות שבקהלה.³

בבואו לורשה הועמד החמד שלמה פנים אל פנים עם הבעיות של היהודים בבירה הפולנית. ורשה היתה הראשונה לקלוט כל דבר חדש שבא מן המערב על ידי קשרי המסחר שנקשרו בינה לבין בירות אירופה. בנקאים גדולים מהולנד

ומגרמניה היו באים לורשה לרגל עסקיהם ופתחו בה סניפים ומהם גם שנשתקעו בבירה הפולנית. מלחמות נפוליון ושנות שלטונם של הצרפתים על אדמת פולין אף הן הביאו בעקבותיהן חיי מותרות ושפע והוללות. בעיר נתרבו העשירים אשר עשו עסקים טובים בשנות המלחמות בהיותם ספקי הצבא. גם בין היהודים נתרבו העשירים. המסחר פרץ בארץ. יחד עם העושר והמותרות באה גם השפעת התרבות הגרמנית והצרפתית. היהודים העשירים התחילו לשלוח את בניהם ובנותיהם לבתי ספר ממשלתיים כדי לרכוש ידיעת שפות. הלשון הפולנית — לשונם של אצילי פולין — נעשתה גם לשון דבורם של עשירי ישראל אשר בקשו להתקרב אליהם. ב"סאלונים" של היהודים הללו דובר רק פולנית וגם צרפתית. לשונם היהודית נדחקה והתחילו להתבייש בה. בלשון זו דברו רק המוני היהודים אשר גרו בשכונות שנתחמו עבורם.⁴

"סלונים" רבים היו כבר בורשה בראשית בואו של ה"חמדת שלמה" לשם. כל חוג זה "סלון" שלו. בביתו של מיכאל עטינגר—רבסקי נוסד "סלון" לחובבי לשון הקודש. הוא היה בעצמו למדן מופלג, עשיר ואחד מפרנסי הקהלה ממחנה המתנגדים והיה חובב ספרי ההשכלה. ביתו היה בית ועד למשכילים, משוררים וכיוצא. שם אפשר היה לפגוש את המתמטיקון הידוע ר' אברהם יעקב שטרן, שהיה מחבר חידות מטמטיות, חידות במשחק השח וחידות סתם וכן היה מחבר גם שירים והיה חותם: אברהם כוכב (*).

(*) הוא היה "מתנגד" ובאחד משיריו פגע באדמו"ר ר' הניך מאלכסנדר, שאף הוא חבר שירים לעת־מצא. (מגדולי התורה והחסידות ספר י"ד, ע' קכ"א, בהערה).

לכבוד הכתרתו של הקיסר ניקאלאי הראשון בשנה תקפ"ה (1825). עוד היה שם יצחק אייזיק קאנדיא שנחשב בורשה ל"זקן המשוררים". הוא תרגם משירי שילר לעברית והיה בעצמו מחבר שירים לעת מצוא. מבאי ה"סלון" הזה היה גם המשכיל דוד בן נפתלי הירץ וואליך מביאליסטוק, אשר שימש כצנזור בורשה לפני טוגנדהולד⁵.

עוד "סלון" ממין זה שימש ביתו של הגביר משה טננבוים שמוצאו היה מבריסק. הוא היה סוחר גדול, ספק לצבא ויהד עם זאת התעניין בדברי ספרות וכתב את האוטוביוגרפיה שלו. הוא חותנו של הלל (הילארי) נוסבוים ההיסטוריון. גם ביתו של טעבעלי טעפליץ, חוכר מסי הבשר הכשר, שימש בית ועד כזה.

שונה מאלה היה ה"סלון" שבביתו של הרופא לעאופולד לעא מקניגסברג אשר בא לורשה להשתקע בשנת תקע"ה (1815). הוא היה רופא מצוין, אבל יהודי מתבולל. במשך שלש שנים רצופות הוא הוציא על חשבונו זשורנל רפואי בלשון הגרמנית אשר מצא לו קוראים רבים מחוץ לפולין. הרופא הזה היה רחוק מעניני היהדות, והיה מצדד בתקנות הממשלה למען ההשכלה. הוא היה רופא הבית של הסמינר לרבנים ובזאת נצטמצמה כל יהדותו. אולם מכיון שלא היתה לו דריסת רגל בסלונים של החברה הגבוהה הפולנית, פתח לו בעצמו "סלון" בביתו. אורחיו היו בעיקר אלה אשר נזקקו לו בתור רופא ביניהם סוחרים עשירים, בנקאים ולפעמים גם פולנים. בסלון שלו היה מבקר גם המוסיקאי שאָפֶען שהיה מנגן את יצירותיו לפני האורחים המרובים. כל המשפחה של הרופא הזה המירו את דתם בשנת 1831. והסלון נעשה למקום מפגש למשומדים⁶.

„סלון“ עשיר ניהל נתן מיכל מאנלי (שהחליף באחרונה את שמו למיקאלאי) גליקסבערג המדפיס והמו"ל היהודי הראשון בורשה. מוצאו היה מפוזנא ובזמן שלטונה של פרוסיה בפולין הוא בא בשנת 1806 לורשה והשתקע שם. הוא תפס מקום נכבד בין משכילי ורשה. התיצב לפני נפוליון וגם לפני הקיסר אלכסנדר הראשון בהשתדלותו להשיג זכויות יתירות למעמד המשכילים שבין היהודים. בשנת תקפ"א הוא נבחר לועד הקהלה והיה אחד הפרנסים. הוא התמסר בעיקר לארגון הקבורה ו"הלויית המת" ושפר את הסדרים. כל בניו מלבד אחד, כלם השתמדו.⁷

בתקופה זו כבר לא היו יהודי ורשה כולם מעור אחד במובן הרוחני. ואף על פי שרוב יהודי ורשה היו חסידים ובעיקר חסידי קוצק, הצליחו „המשכילים“ לחדור לכל מוסדות הקהלה ולהשפיע על מהלך החיים. בראש וראשונה שלחו ידם בעניני החנוך, ורשה בתקופה ההיא עדיין היתה מלאה בתי תלמוד תורה, ישיבות וחדרים. לפי ספירה רשמית משנת תקפ"ו היו בורשה 215 חדרים „רשמיים“ ובהם למדו כאלפיים וחמש מאות תלמיד, מלבד חדרים בלתי רשמיים („ווינקעל-שולען“). הממשלה הציבה לה למטרה להרים את מצבם המוסרי של המוני היהודים והתחילה ליסד בתי ספר בשביל ילדיהם. את הפקוח על עניני החינוך הטילה הממשלה על המשכיל יעקב טוגנדהולד אשר למד בברסלאו ובשנת תקע"ח יצא בחוברת בה הוא מסביר את „תכנית ההשכלה“ בשביל היהודים. ביזמתו ובהשתדלותו נפתחו בורשה בשנת תקפ"פ שלשה בתי ספר, בשלשת הרחובות: באניפראטען, מארשא-לקאווסקא ועלעקטראלנא, כעבור ארבע שנים היו מוכרחים

להעביר את בתי הספר למקום אחר כי נאסר על היהודים לגור ברחובות הללו. לבת"ס האלה שלחו את ילדיהם בעיקר המוני העם העניים שלא מצאה ידם לשלם שכר לימוד, ובבתי הספר האלה היה הלימוד חנם. מתוך סולידריות עם ההמונים שלחו גם "המשכילים" את ילדיהם לבתי הספר הללו. התכנית של בתי ספר אלה כללה את לימודי הקדש יחד עם לימודי חול. לתכנית מעורבת זו התנגדו ראשי הקהל ודרשו להוציא מן התכנית את לימודי הקדש. אחרי השתדלות כעבור שלש שנים עלה בידם הדבר. ומענין לאחר שהוציאו מתכנית בית הספר את לימודי הקדש פחת מספר התלמידים עד החצי. רוב ההורים לא רצו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר חילוניים גרידא, נשארו רק ילדיהם של העניים המרודים שלא היה בידם לשלם שכר לימוד למלמדים, ובבתי הספר נהנו מלימוד חנם. ואף שבשנת תקפ"ה היו כבר ששה בתי ספר כאלה בורשה לא ראו הצלחה גדולה בעבודתם. הרוב המשיך ללמוד בחדרים ובבתי תלמוד תורה. בכדי להגביל את מספר החדרים הטילה הממשלה פקוח על המלמדים ודרשה מהם שיבחנו בלשון הפולנית, אולם גם בדרישתה זו לא הצליחה.⁸

מלבד בתי ספר עממיים פתחה הממשלה בשנת תקפ"ז בתמיכתם של המשכילים "בית מדרש לרבנים" אשר תכניתו נתאשרה עוד בשנת תקע"ח ע"י הסיים בורשה. הממשלה באה לידי הכרה כי הדרך היחידה להשפיע על המוני היהודים ולהשכילם היא להעמיד להם רבנים בעלי השכלה אירופית, כי כפי שהתברר לה "הרבנים יש להם הדעה הגדולה ביותר בחיי היהודים". התפקיד של מנהל בית המדרש הזה הוצע למלומד הגדול ר' אברהם יעקב שטרן. שטרן זה שהיה חבר

האקדמיה למדעים בורשה וקבל אותות כבוד והצטיינות מהרבה אוניברסיטאות באירופה כמתמטיקאי מובהק, הצטיין גם בזה שלא זנח את יהדותו ואף את לבושו לא שינה. גם כשנסע לאירופא לבקר באוניברסיטאות שם, לא הסיר מעליו את הבגד היהודי המסורתי. ובישיבות האקדמיה בורשה היה יושב חבוש כפה לראשו. הממשלה ראתה בו את האיש המתאים ביותר לעמוד בראש המוסד החדש שיסדה.⁹

בשנת 1818 פנה המיניסטר פוטוצקי אל המלומד היהודי המתמטיקון ר' אברהם יעקב שטרן לערוך הצעת תכנית של בית-מדרש לרבנים. שטרן שהיה יהודי חרד ולמדן היה בדעה שרבנים יוצאים מתוך ישיבות ולא מבתי ספר מודרניים. את הפקודה של הממשלה לערוך תכנית של בית מדרש לרבנים ראה כגזירה שאינו יכול להסתלק ממנה. הוא ערך את התכנית והדגיש כתנאי עיקרי שכל הלימודים יתנהלו ברוח דתית וכל המורים יהיו יראי ד'. הוא תאר לעצמו את בית המדרש הרבנים כ"ישיבה" מודרנית שילמדו בה גם לימודים כלליים את שפת המדינה וגם מתמטיקה ואת זה חשב לדבר מועיל. הועד היהודי לא הסכים לתכניתו של שטרן והכניס בה תיקונים על פי שקול דעתם, אבל הציעו לשטרן להיות מנהלו של בית המדרש הזה, וגם להורות בו תלמוד ומוסר. שטרן השיב שאינו יכול לקבל על עצמו את הוראת התלמוד מאחר שזה כבר שלשים שנה שלא עסק בתלמוד והנהו שקוע במדע שלו, אבל על כל פנים הסכים לקבל את ההנהלה וגם את הוראת המוסר. במכתבו השני הוא הביע לפני הועד את ספקותיו אם בכלל נחוץ מוסד כזה, כיון שנרשמו רק תלמידים אחדים. והוא מסביר מדוע אין היהודים

רוצים לשלוח את בניהם למוסד זה, "מפני שהממשלה לא התיעצה עם היהודים החשובים שומרי הדת". הוא מציע לוועד לסלק מן המוסד את המורים ה"אפיקורסים"⁸.

הצעתו כנראה נשמעה וליד בית המדרש הרבנים הוקמה ועדה מיעצת בעלת כיוון דתי. אולם היהודים החרדים ניהלו תעמולה חזקה נגד בית מדרש זה ונגד מוריו האפיקורסים וכינו אותם בשם "מיסיונרים". שטרן עזב את הנהלת המוסד. אז נפוצה שמועה שבראש המוסד יעמוד כומר קטולי. היהודים מערי השדה חדלו לשלוח את בניהם למוסד. יהודי אחד מדזאלושיץ, בשם מושקובסקי, כתב לוועד בית המדרש שלא ישלח את בניו כי שמע שהמנהל יהיה גוי, והוועד השיב לו שאלה הם תככים של קנאים ("אינטריגעס של פאנאטיקער")⁹. בועד הזה השתתף מטעם הממשלה הכומר קיאריני בתור מומחה לעניני דת היהודים. כיון שגילת את יחסו האנטישמי ליהודים הוא הורחק מהוועד של בית המדרש וההמשלה נתנה לו קתדרה למדע המזרח באוניברסיטה בורשה. הוא התמסר לחנך תלמידים מומחים לעניני היהודים¹⁰.

שטרן שראה את ההתנגדות הגדולה לבית המדרש מצד היהודים החרדים ואף הוא בעצמו היה יהודי חרד, פנה אל הממשלה בשנת — 1832, בתזכיר וכתב:

"הלא מטרת המלכות להשכיל את היהודים בפולין באופן כזה שעיקרי אמונתם לא יהיו קרבן מפני ההשכלה הזאת, כי במקום שם עוקרים מן הלב את האמונה ואת עיקריה המקודשים, שם גם המלכות חדלה להיות מקודשת".

שטרן מזהיר את הממשלה נגד כל שינויים בענין החינוך היהודי. הוא מציין את גודל הנזק הבא מערבוב הדת

והחילוניות. כל התכנית המכילה פגיעה כל שהיא בעיקרי הדת והלכותיה, תהא כונתה הטובה כאשר תהא, תהיה חסרת אונים ולא תתגשם. ועוד הוא מדגיש שקומץ קטן בלבד של אנשים רודפים אחרי ברק של ההשכלה המדומה ואינם רואים את התוצאות האומללות. הרוב הגדול של היהודים מביטים בביטול על קומץ "רודפי—ההשכלה" אלה. ויחידים אינם רשאים לכוף על הרוב את החובה לחקותם¹¹. ומה שנוגע לבי"מ לרבנים הוא מוסיף ואומר שזה לא מכבר בקר בגרמניה בקהלת פירט וראה שם ישיבה גדולה ללימוד תורה ולכן אינו גורס יסוד "בית מדרש לרבנים" מודרני בקהלת ורשה שהיא יותר יהודית מקהלת פירט הקטנה.

נגד פתיחת "בית מדרש" זה ניהל תעמולה חזקה הבעל "חמדת שלמה" מסופר: באותו פרק זמן נתאספו בביתו של ה"חמדת שלמה" ראשי הקהל כדי לשמוע מפיו הסברה מפני מה הוא מתנגד לבית מדרש הרבנים.

אותה שעה נכנס מחותנו הגאון ר' יהודה ליב לנדא מווישוגראד*). הגאון הזה היה בא לעתים קרובות מעירו ווישוגראד אל ה"חמדת שלמה" בורשה להתעלס עמו בדברי תורה ושניהם היו ידידים בלב ונפש ושמחים זה לקראת זה. באותו רגע כשבא היה ה"חמדת שלמה" שרוי בעצבות וכשרק דרך הגאון מווישוגראד על מפתן הבית מיד נתמלא ה"חמדת שלמה" שמחה וגיל. הוא פנה אל ראשי הקהל ואמר אליהם: "הנה בא זה עתה אלי מן הדרך ידידי ומחותני הרב מווישוגראד, וד' שלחו הנה, הוא יתן לכם תשובה ברורה והגונה מפני מה איני יכול לתת הסכמתי כרצונכם וכרצון

* היה אח"כ אבד"ק ווענגראווי, נפטר כ"ז תשרי. תר"ט.

אומות העולם הדורשים לפתוח בווארשא בית מדרש לרבנים".
 וספר תחלה לגאון מווישוגראד את כל הענין. שמע הרב
 מווישוגראד, פנה אל ראשי הקהל ואמר: "הרי מבואר בריש
 מסכת עבודה זרה שאחר ביאת הגואל יטענו אומות העולם
 שגם להם מגיע חלקם בעולם הבא מאחר שעשו דברים הרבה
 לטובת ישראל כמו: תקנו שווקים, מרחצאות וכדומה. ולפי
 דבריהם קשה מדוע לא מנו אומות העולם בין שאר מעשיהם
 הטובים גם את הטובה שעשו עם ישראל בתקנם להם בית
 מדרש לרבנים? אולם באמת לא קשה מידי, כי הם בוששים
 לדבר בשער מרבנים כאלה" ¹².

אולם יד המשכילים היתה על העליונה. בית המדרש
 נפתח בתקפ"ז (1826) בחדש נובמבר. בתחלה נרשמו 46 תלמיד
 ובשנת תק"ץ היו כבר 95. בתחלה נכנסו למוסד בעיקר מבני
 העניים לא משום שעלה על דעתם לעשות את בניהם לרבנים,
 אלא רצו שבניהם ילמדו סתם, משום שהלימוד היה בחנם
 ועוד קבלו סטיפנדיות והענקות מהממשלה. מנהל המשק
 במוסד היה אנטוני אייזענבוים מן המשכילים המתבוללים.
 תלמידי המוסד פנו אל ה"חמדת שלמה" בתלונה על אנטוני
 אייזענבוים שבביתו מחללים את השבת וגם אוכלים טרפה
 והם אינם בטוחים על כן אם המאכלים במוסד שאנטוני
 אייזענבוים מנהלו כשרים הם. ה"חמדת שלמה" הפנה את
 התלונה אל הממשלה. הממשלה לא ענתה לו, כי היתה באמת
 מעונינת שממוסד זה יצאו אנשים חפשיים בדעות ולוחמים
 בקנאות הדתית. רוב המורים במוסד הזה היו אפיקורסים
 ובשעוריהם היו רגילים להתלוצץ על כל היקר והקדוש
 לישראל, אחד מהם בוכנר שמו, מורה לעברית פרסם פמפלט

נגד התלמוד בשם "התלמוד והבליו".¹³

בוכנר זה היה יליד קראקא. כבר בגיל צעיר נתפש להשכלה ובשנת תקע"ז—1817 יצא בהצעה לסגור את כל ה"חדרים" כדי להכריח את ילדי ישראל ללמוד בבתי ספר ממשלתיים. כשנפתח בית המדרש לרבנים בורשה בשנת תקפ"ז—1826 נעשה שם בוכנר מורה לתלמוד. בשנת תקצ"ה — 1835 חיבר ספר "יסודי הדת ומוסר השכל" ובהקדמה הוא כותב שהראה את החיבור "לשני רבנים חשובים" והם הללו את חיבורו. מי הם "שני הרבנים החשובים" לא פירש בשמם. לפני הדפסתו של הספר פנתה ועדה ממשלתית שהיתה מורכבת מיהודים וגויים אל ה"חמדת שלמה" בבקשה לעיין בכתב-יד החיבור הזה ולתת חות-דעתו בכתב. וזאת היתה תשובתו של ה"חמדת שלמה":

"היות ויהודי חייב לדעת את כל ספרי התנ"ך כולם וגם את כל הש"ס כולו, והקטעים שהביא בוכנר בחיבורו נזקם בצידם על כן אי-אפשר לתת הסכמה לחיבור כזה ולמטרה שהועיד לעצמו. לא זו הדרך, לדעתי, ללמד יהדות".

למרות חות-דעתו זו של ה"חמדת שלמה" החליטו חברי הועדה להוציא את החיבור של בוכנר לאור. הכסף להוצאתו לקחו ממסי ה"טאגצעטל" שהיהודים היו מעלים מדי יום ביומו בעת כניסתם לורשה, הספר יצא לאור בשנת 1836.¹⁴

על אף התנגדותו של ה"חמדת שלמה" לבית המדרש הזה בגלוי דרשה הועדה של בית המדרש שיבוא לבחון את התלמידים. בסוף שנת 1831, ימים אחדים לפני פרוץ המרד סיים המחזור הראשון של בית המדרש ולבחינות הגמר הוזמן ה"חמדת שלמה" ולא בא. בישיבת הועדה מיום 28 בנובמבר

הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ זצ"ל
אבד"ק ורשה בעל שו"ת „חמדת שלמה"

1831 הוחלט:

„היות שהרב ליפשיץ, רבה של ורשה, לא נענה להזמנת הממשלה לבוא לבחינות שבבית מדרש לרבנים החליט הועד להזמין שנית להיות נוכח למחרת וגם בימים הבאים בבחינות הגמר של התלמידים, ואם לא יבא יחשב צעדו זה לאי-ציות לתקנות הממשלה“¹⁵.

ה„חמדת שלמה“ יצא נגד מוסד זה בגלוי והתריע שהוא זורע כפירה ואפיקורסות בישראל. וגם הרב ר' חיים דוידזון שמתחלה בשנת תקפ"ז קדם בברכה את יסוד בית המדרש הזה, נוכח אף הוא אחרי כן כי שגה בזה. עתה ברור היה לכל שאין לצפות כי מבית מדרש זה יצאו רבנים גדולי תורה ויראה מחמת שמתחלתם הורעלו על ידי המורים האפיקורסים.

כדי לפייס את היהודים החרדים מנתה הממשלה בשנת תקצ"ז ועדה מיוחדת לחקור את מצב בית מדרש זה. חברי הועדה היו רק פולנים אוהדי הרעיון של „בית המדרש“ ובסכום חקירתם הם מדגישים שבמשך עשר שנות קיומו של המוסד לא הוציא אף רב אחד, וזה מפני שהיהודים אין להם אימון לא במוסד ולא במחנכיו. אבל אי אפשר להכחיש — מצינים הם — שהמוסד הזה הוציא הרבה יהודים בעלי השכלה שמביאים תועלת אם לא כרבנים על כל פנים כמורים, ולכן דעתם שנחוץ לתמוך במוסד הזה. וראוי לציין שבית מדרש לרבנים זה במשך כל שנות קיומו, שלשים ושבע שנים, לא הוציא אף רב אחד מתוכו¹⁶.

אחת מפעולותיו החשובות של ה„חמדת שלמה“ היתה מלחמתו במיסיון והמעשה כך היה. בהשתדלותו של המיסיונר האנגלי

וזיי התיר הקיסר אלכסנדר הראשון פעולה מיסיונרית בורשה. ב-1818 הגיעה לוורשה המשלחת הראשונה של המיסיון מלונדון. פעולתם התחילה בין בעלי המלאכה העניים. המיסיון פתח בית דפוס בורשה וכריכיה וקבל רק פועלים יהודיים. חומר התעמולה נדפס בלשון היהודית המדוברת. הם ניהלו את תעמולתם בערמה רבה. הם לא דרשו מהיהודים להסיר מעליהם את מלבושיהם המסרתיים ולצאת מגדרם. אדרבא, יכולים הם להמשיך בחייהם בתוך בתייהם ולפי מנהגייהם. ביחוד גדולה היתה השפעתם על הנשים שידעו את הלשון הפולנית יותר מהגברים ויכלו בקלות יתר לבא במגע עם חוגי הנוצרים. המשומדים היו בוחרים להם "אבות" מבין האצילים. והאצילים הפולנים לא חסכו מכספם להעניק מתנות לאלה "שזכו" להכנס תחת כנפי הנצרות ולמצוה נחשב להם הדבר. ואפילו המושל הפרובסלבי הנסיך קונסטנטין אחיו של הקיסר ניקאלאי הראשון, הוציא כספים על "מצוות" כאלו, למרות שמטבעו היה קמצן גדול. ורבים היו המשומדים גם בין פקידי מונופול-הטבק, אשר חששו לפיטורין אם לא ימירו דתם.

בשנת תקפ"ח הוציאה קהלת ורשה כרוז בחתימתו של ה"חמדת שלמה" שלא לקנות את ספרי התנ"ך אשר המיסיון מדפיס¹⁷.

ואף על פי כן, למרות כל הפרצות שנתגלו בחיי הדת המשיכו רובם של יהודי ורשה את הוי חייהם המסורתי. רוב יהודי ורשה היו תמימים ושלמים וחרדים לדבר ה'. אהבת התורה והערצה ללומדיה היו מושרשים עמוק בלבותיהם. כל אחד ואחד השתייך לחברת לימוד קבועה, כגון חברת ש"ס,

חברת משניות, חברת תהלים, שומרים לבוקר וכדומה. לפנות ערב סגר כל אחד את חנותו ואת בית-מלאכתו והלך לבית המדרש הקרוב אליו להשתתף בשעור גמרא, משניות או עין יעקב, סוחרים, רוכלים, בעלי מלאכה — כל אחד השתייך לחברה משלו.

עשרים שנה רצופות עמד ה"חמדת שלמה" בראש קהלת ורשה ובראש יהדות פולין. תקופת כהונתו בורשה חלה בימי שלטון הרוסים שם. ורשה בימים ההם היתה כבר בירה אירופית במלא מובן המלה. תחת השפעת הכבושים הגרמני והצרפתי לבשה צורה של עיר עליזה ומתהוללת. המלחמות הרבות ופלישות הזרים גרמו לקלקול המדות ולפריצות. גם מקצת מהנוער היהודי נתפס לחיי הוללות וקלות ראש של הבירה. כדי להפסיק את מגפת ההוללות וההפקרות — כותב שצקי — פנה ה"חמדת שלמה" אל שלטונות העיר ב־1827 (תקפ"ז) ובקש עזרתם. "בזמן האחרון — התאונן הרב במכתבו — התחיל הנוער היהודי, בעיקר משרתים ומשרתות, להקל ראש בעניני אמונה ודת. הם מחללים את השבת והחג, עוקרים את רגליהם מבתי-התפלה, ומבלים את הזמן בבילויי הבל, ברקודים וכדומה בבתי משקאות ובגנים. ומי שעובר בקלות על דיני אמונתו ודתו — מדגיש הרב — אינו יכול להיות גם אזרח נאמן במדינה". על כן מבקש הרב מן העיריה שתעמיד שוטרים אשר יעזרו לשמשי בתי הכנסת להפסיק את ההוללות וההפקרות. ושצקי מציין כי אמנם נענתה העיריה לבקשת הרב ובמשך שנים אחדות (עד למרד 1831) ערכה המשטרה בימי שבת וחג "סריקות" בגנים, בחפשה אחרי בחורים ובחורות יהודיים שהיו מתאספים שם בחשאי לבלות את זמנם בנעימים¹⁸.

אחת הבעיות של חיי הדת בקהלת ורשה בימיו של ה"חמדת שלמה" היתה בעית חילול שבת בפרהסיה בבתי החרשת. עוד בהיותו רב בנאשעלסק התמסר להשגיח על שמירת השבת והיה עומד ומוזהיר את ה"שענקירס" (בעלי בתי עסק משקאות) "שיעשו כתורה מבלי לבוא לידי חילול שבת". כאן בעיר הגדולה ורשה היה הענין יותר קשה ובכל זאת גם כאן הוא עומד בכל תקפו על משמרתו ונלחם נגד פרצות השבת. והשפעתו בענין זה היתה גדולה מאד. כאשר נודע לו שבבית החרשת לסוכר של הגביר הרמן אפשטיין, חלוץ תעשיית הסוכר בפולין, נאלצים הפועלים היהודים לעבוד בשבת נגד רצונם. עמד ושלח מכתב אל אפשטיין כתוב בלשון הפולנית ובקש ממנו לשחרר את היהודים מעבודה בימות שבת וחגים. ואפשטיין שהיה כבר מתבולל נשמע לבקשתו של הרב¹⁹.

עוד מעשה של ה"חמדת שלמה", אשר מראה על עמדתו בצבור היהודי אז וגם כלפי חוץ, הוא המכתב אשר כתב לשלטונות ורשה בשנת המרד 1831 בקשר עם גיוסם של יהודים לצבא המשמר. כידוע החליטו אז השלטונות לקבל יהודים לגדוד המשמר רק בתנאי שיגלחו את זקנם ופאותיהם. החרדים החסידים והמתנגדים כאחד השתדלו לבטל את התנאי הזה. ר' חיים דוידסון, שהיה מחשובי בעלי הבתים בורשה מכת המתנגדים, הגיש אז בקשה לשלטונות המרד בשם 37 נכבדים מבני סיעתו שתתן גם ליהודים להשתתף במרד והדגיש במכתבו "שגלוח הזקן עדיין אינו סימן לאהבת המולדת ולנכונות להקריב את החיים בעדה, ובודאי שאינו מוסיף גבורה וכח לחימה".

על המכתב הזה הוסיף גם ה"חמדת שלמה" את דעתו בתור

רב כולל. הוא ציין כי שנוי הלבוש אינו עבירה על דת ישראל מאחר שהלבוש הזה אינו מקורי והוא לקוח מן הנכרים. אולם לא כן הוא ענין גילוח הזקן על פי דין ישראל. ואף על פי שכבר נמצאים מחוץ לפולין [כגון באשכנז ובצרפת] גם יהודים חרדים אשר מגלחים את זקנם, מכל מקום היתר לכך אי אפשר לתת. „בתור רב — מדגיש הוא — הריני משלם את המס לרוח הזמן על ידי כך שאיני מיסר את אלה מבני אמונתי אשר אינם זהירים באיסור החמור הזה ומגלחים את זקנם באמצעים מסוימים או ממש בסכין גילוח. אבל אינכם יכולים — מוסיף הוא — לצפות ממני שאני, בתור רב, אצוה לבני אמונתי שיעברו על איסור אשר מקורו אלקי“²⁰.

וכתוצאה מזה הסכימה הממשלה לארגן גדוד מיוחד של יהודים בעלי זקן. בראש גדוד זה עמד הגרף אוסטרובסקי שהיה אוהב ישראל. הגדוד מלא את תפקידו במסירות ובנאמנות וזכה לשבח מצד הממונים עליו. בתמונות מזמן המרד אפשר לראות את אנשי המיליציה היהודיים „המזוקנים“ עומדים על משמרתם בחוצות ורשה.

לאחר מרד 1831 כאשר רוסיה השטלתה על פולין ומינתה שם את המושל פסקביטש הוטלו חוקים חדשים וגזרות חדשות על היהודים. הממשלה הרוסית התחילה לפקח על מעשיהם של יהודי פולין. אחת הגזירות היתה — עבודת הצבא עד המרד לא השתתפו בכלל פולנים בצבא הרוסי, אולם לאחר המרד התחילו לגייס אותם. ביחוד נלקחו לצבא ילדיהם של ה„מורדים“ אשר השתתפו באופן פעיל במרד. הם נלקחו כעונש על „חטא“ הוריהם ונשלחו רחוק לרוסיה למשך חמש עשרה שנה. זאת היתה כעין גזירת חטיפה על ילדיהם של

הפולנים. ביהודים טרם נגעו ולא לקחו מהם לצבא. תמורת זאת הטילו עליהם מס שנקרא "מס רקרוטים", במקום עבודת צבא. עתה הגיעה גם שעתם של היהודים בפולין לעבוד בגופם בצבא על פי דרישתו של הקיסר ניקאלאי הראשון. הגזירה אמנם טרם יצאה אולם ציפו לה מיום ליום. היהודים בפולין התחילו להתכונן לקראת הגזירה ואספו כספים כדי לשחד את הממונים ולבטל את הגזירה או לדחותה לזמן בלתי מוגבל. אסף הכספים נעשה אמנם בחשאי ובצורה מוסווית. המטרה נקראה "פדיון שבויים". דרשנים היו עוברים מעיר לעיר ומעוררים לנדב כסף למטרה זו. כספי ה"קערות" של ימים נוראים היו אף הם מוקדשים ל"פדיון שבויים". הדרשנים היו נאלצים להזהר בלשונם בדרשותיהם ולדבר ברמזים על ידי שימוש בפסוקים כי לשמוע את דרשתיהם היו באים גם שוטרי חרש מטעם הממשלה. בשנת 1837 תקצ"ז נתפסו כמה יהודים אשר עסקו באוסף הכספים ונערך משפט נגדם.

אז נשלחה לקהלת ורשה מטעם הממשלה פקודה עם אזהרה נגד אוסף כספים. כתוצאה מכך נאלצה הקהלה להוציא כרוז לכל קהלות פולין. וזהו תכן הכרוז:

"לממשלה יר"ה נודע, כי בפקודת המשגיחים על ועדת ישורון דפה נאספו בערים רבות במדינת פולין כספים, דבר האסור על פי חוקי המדינה, והכספים נאספו כאילו במטרה להסיר את מחשבות הממשלה יר"ה הן נידון השנויים בספרי דתינו [הכונה כפי הנראה לצנזורה על ספרי הקדש] הן אדות קריאת היהודים לאנשי חיל בגופם. לזאת הננו המשגיחים (דאזארעס) ולב"ב דעדת... שפקודה כזאת לא יצאה מהמשגיחים דפה, ולא מעדת ישורון דפה, ולא מאנחנו החתומים מטה, ולא

דברנו על לב שום אדם להרים כסף על דבר זה, וגם לא למטרה אחרת האסורה לפי חוקי המדינה וגם לא אספנו כספים, וגם להבא איננו מצוים לעשות זאת וגם לא נעשה. אולם אם כספים כאלה נאספו, נעשה הדבר בלי ידיעתם של החתומים מטה על ידי אנשים רודפי בצע עול והמשתמשים לרעה באמונם של אחיהם בני דתם. על הכרוז חתום הרב ר' שלמה זלמן ליפשיץ, "המשגיחים על בית הכנסת" (כך נקראו באופן רשמי חברי ועד הקהלה), וחשובי בעלי הבתים ביניהם ר' חיים דוידזון, ר' שלמה זלמן פאזנער ועוד (שאצקי ב' ע' 282) ²¹.

גם על ספרי היהודים התחילה הממשלה לשים עין פקוחה. והטילה עליהם צנזורה.

כך למשל באותה שנה, שנת תקצ"ז, נטפלה הצנזורה אל התפלה "מלך עליון" ו"מלך אביון" שבתפלות ימים נוראים בחשדה שזוהי תפלה נגד הקיסר ונגד עבודת הצבא.

כאשר יצאה גזירת הצבא על יהודי פולין נדרש גם בנו של ה"חמדת שלמה" להתיצב. צר היה מאד ל"חמדת שלמה" שבנו זה שהיה גדול בתורה יתחייב לגלות מביתו לשרת את הקיסר בירכתי סיביר עשרים וחמש שנים רצופות. הוא חיפש דרכים להציל את בנו, ומאחר שכסף לא היה לו הכריז שמי שישתדל לשחרר את בנו יבא עמו בברית שידוכין. בעיר לינטשיץ היה אז ראש הקהל הגביר ר' פייבל אפוטשינסקי ולו בת יחידה. ר' פייבל חשק בבנו של ה"חמדת שלמה" לחתן עבור בתו. מה עשה? נסע אל "הפריץ" שבמחוז לינטשיץ ותבע ממנו את חובו אשר חב לו. הפריץ התנצל שאין לו עתה כסף לשלם את החוב ובקש ארכא. אז הציע לפניו ר' פייבל היות והוא מכיר

יהודי צעיר אחד שנתחייב לצבא אלא שלא יצלת לצבא, על כן אם ישתדל הפריץ לשחררו, יותר לו תמורת זאת על חובו. הפריץ קבל את ההצעה ועשה כן. ואז נעשה השידוך, כפי שהבטיח ה"חמדת שלמה". ויהי בתו של ר' פייביל לאשה לבנו של ה"חמדת שלמה", והחתן עבר לגור אצל חותנו בלינטשיץ. שם התחבר אל חסידי קוצק, וביום בהיר אחד עזב את הבית ונסע לקוצק בלי ידיעת חותנו. הדבר נודע לחותנו וכאשר עבר חודש תמים ולא חזר הביתה, כתב ר' פייביל אל מחותנו ה"חמדת שלמה" לורשה על הענין. אז כתב ה"חמדת שלמה" אל בנו לקוצק וגזר עליו בגזירת כבוד אב לבא אליו לורשה לשבת. כאשר קבל הבן את המכתב הזה נכנס אל הרבי מקוצק וזעזעהו, אמר לו הרבי: תן לי ואשיב לאביך". וציוה הרבי מקוצק לכתוב אל ה"חמדת שלמה" כדברים האלה: היות ויש באדם שלשה שותפים, ואלי נוסע רק החלק השייך להקב"ה, על כן אין איש רשאי לגזור על חלק זה.

המכתב נשלח בידי חסיד אחד שנסע לורשה והרבי ציוה עליו שימסור את המכתב לפני השבת לידי ה"חמדת שלמה". החסיד התרשל בשליחותו ולא מסרו לפני השבת, ראה ה"חמדת שלמה" שבנו לא בא חרה לו הדבר ואמר: "אם גב את מצות כבוד אב אין מקיימים, אז לשם מה חיים?" והיתה כשגגה היוצאת מלפני השליט, ובנו חלה בקוצק ונפטר שם. לאחר שבת בא החסיד ומסר את המכתב של הרבי לידיו. אבל כבר היה לאחר מעשה. החסיד ירא היה מהקפדתו של הרבי מקוצק על אשר לא מסר את מכתבו בזמנו וראה את עצמו אשם במות בנו של ה"חמדת שלמה", ורק כעבור עשר שנים הרהיב עוזו בנפשו לשוב לקוצק. כשראהו הרבי הרים את גבות עיניו

הסתכל בו ואמר: מענע, מענע, הנך כמי שנפל מעליית הגג, למחרתו התפלל החסיד בעלית בית המדרש. פתאום נפל ונהרג במקום. האלמנה, אשת בנו של ה"חמדת שלמה", היתה אחר כך אשתו השניה של המלבי"ם, ובעזרת אביה הגביר ר' פייבייל אפוטשינסקי נתקבל המלבי"ם לרב בלינטשיץ²³.

כאשר פרצה בורשה מגפת החולי-רע בשנת תקצ"ז, כשנה לפני פטירתו, הוציא ה"חמדת שלמה" יחד עם האדמורי"ם ר' יצחק מזורקי ור' יחיאל מאיר ממוגילניצא (נכדו של המגיד מקוזניץ), כרוז ובראשו דברים אלה:

"לאחינו בני ישראל להטות לבבם לקבל מוסר. היות נודע לכל הסיבות ר"ל אשר עברו על ראשינו ולמען ננצל מעתה ועד עולם ויסיר ה' כל חולי וכל מחלה מאתנו, ראוי לקיים המבואר בטור או"ח וש"ע סוף סי' תקע"ו, אשר בעת שגזרין תענית על הצבור ר"ל, ב"ד והזקנים יושבין בביהכ"נ ובודקין על מעשי אנשי העיר ומסירין המכשולות ומזהירין וכו' ומפרישין את העם מהם. והמג"א כתב שזה הוא עיקר התענית כמבואר בישעיה מ"ח "הלא זה צום אבחרהו פתח חרצובות רשע וגו'" ובימים אשר היתה החולשה ר"ל לא היה באפשרי לגזור תענית. אדרבא היה המוכרח להקל בתענית צבור עכ"פ ראוי להתעורר לתקן מה שבאפשר ולשקוד על הדבר הזה. ולזאת באנו לבקש בדברים נכוחים שישמעו אחינו בני ישראל בכל עיר ועיר ויקבלו עליהם בשמחה וברצון, ובזכות זה ישמע ד' לקול תפילותינו וירחם עלינו מעתה ועד עולם. ולאשר הדברים הנאמרים פה צריכים השגחה, לזאת ראוי ונכון בכל עיר ועיר להושיב משגיח קבוע שיהיה איש נאמן וישולם לו מקופת הקהל שישגיח על כל הענינים המבוארים פה".

להלן באות התקנות שמספרן תשע עשרה. מתוך תקנות אלו אנו למדים על הוי החיים בימים ההם בפולין. כגון תקנה א' אומרת שהמשגיח הממונה "יתן השגחה על המזוזות בכל בית ובית בכל הפתחים ובכל השערים ובכל המקומות הצריכים למזוזה כמבואר בש"ע יו"ד וכו' שלכל הפחות בכל חדש ישגיח בכל העיר אם לא יגבבו המזוזות במקום שיש חשש גניבה והיו המזוזות איין געבאהט * בתוך טפח וכו' ובפרט בק"ק ווארשא והיה כל חזן דבית הכנסת משגיח על זה וכו'".

תקנות אחרות מזהירות על תקון העירובין על עניני השחיטה ובדיקה, ושלא ימכרו בשר כשר באותו מקולין שמוכרים בשר טריפה, להשגיח על הניקור ועל הדחת הבשר תוך שלשה ימים. אזהרה לתפור את המלבושים אצל חייט נאמן שלא יכשל באיסור שעטנז, תקנות בעניני המקוה, וביחוד מזהירות התקנות שלא לבא לידי חילול שבת, כגון: להשגיח על סגירת החנויות על כל פנים חצי שעה קודם הליכה לבית הכנסת בכדי להדליק את הנרות בעוד היום גדול. בכל עיר ועיר הרב יזהיר לעם שיסגרו החנויות חצי שעה קודם שקיעת החמה ובמוצאי שבת יזהירו שלא להדליק נר עד שיהיה ודאי לילה. ובעיירות ובכפרים, מקום שם היהודים החוכרים מעבידים בשבת גויים ובהמות עבודה ישגיח הרב שיעשו שטר מכירה קודם שבת. וכן הבורסקאים שמעבידים פועלים נכרים בשבת יעשו שטר מכירה על פי דין תורה. יהודים שיש להם עדרי כבשים או קונים כבשים

בירידים, ובאים ליד ספק בכור ימכרום לנכרים.

תקנות מיוחדות המזהירות על הסניטציה והבריאות כגון: להשגיח "שמי המקוה יהיו חמים כראוי, כי דבר זה הוא נוגע לפקוח נפש בשעת הקור". וכן לשמור על נקיון "בתי-הכבוד" הסמוכים לבית הכנסת ושיהיו להם פתחים לסגרם כראוי.

תקנות חינוך למלמדים שילמדו עם תלמידיהם להבין דיני שלחן ערוך או"ח כגון דיני קריאת שמע ותפלה וברכות ונטילת ידים וברכות הנהגין ושבת

תקנה אחת מזהירה "שלא ירקדו בחתונות הזכרים עם הנקבות וגם יראה כל איש ואיש להשגיח על בני ביתו ביום שבת קודש וביום טוב שלא ילכו לבתי משתאות שלא יבאו שמה לידי שחוק וקלות ראש ויראו בכל עיר להעמיד משגיחים על זה" ובסוף התקנה הזאת נאמר: "וכבר יש תחת ידינו פקודה על זה מהארזאנד" כלומר מהשלטונות.

ותקנה מיוחדת "שבכל עיר תהיה קופה של צדקה עבור עניים הבושים לתבוע חלקם בפיהם על הוצאות שבת ויום-טוב". בסוף הכרוז: כל זה יצא מאתנו בצירוף רבנים מכמה קהלות וחתומים עליו לפי הסדר:

נאום הק' שלמה זלמן מק"ק פוזנן חונה פ"ק ווארשא

נאום הק' יצחק במוהר"ש ז"ל אב"ד דק"ק ווארק

ונאום יחיאל מאיר אב"ד דק"ק מאגלניץ. (*)

* הכרוז הזה נדפס הרבה פעמים בתוך ספרים שונים וכן הוא

נמצא בקונטרס בשם "הנהגת אדם" בס' "לקוטי שושנים" —

לקוטי דינים של דברים שכיחים מאת הרב חיים ישעיהו הכהן

מראחוב. לובלין, תרמ"ג.

נוסף על כל פעולותיו כאב"ד וכלוחם לחזוק היהדות נהל ה"חמדת שלמה" בורשה גם ישיבה גדולה, כמו בעת היותו בנאשעלסק, ומטובי תלמידיו היו אח"כ רבנים בכל קצוי פולין, ומענין שאף שה"חמדת שלמה" נמנה על מחנה המתנגדים, היו רבים מתלמידיו חסידים.

ה"חמדת שלמה" השאיר אחריו ספרים בהלכה ובדרוש. ואלה ספריו: שו"ת חמדת שלמה. נדפס בחייו בשנת תקצ"ו. חדושי חמדת שלמה חלק א' יבמות, כתובות, פסחים. נדפס תרי"א. חלק ב' על בבא מציעא, גיטין, קדושין. נדפס תרל"ו. ושוב נדפסו חידושיו על קדושין בשנת תרנ"ב.

מלבד ספריו אלה השאיר אחריו בכ"י גם ספר דרושים אשר דרש בהיותו רב בנאשעלסק ובורשה. הספר נדפס בשנת תר"ן בורשה על ידי אחד מניניו. הדרושים הם החל מאלול תקס"ד כלומר מזמן שנתקבל לרב בנאשעלסק. רוב הדרושים מסומנים בתאריכים, השנה והיום, באיזו הזדמנויות נאמרו כגון: לאלול, לראש השנה, לעשרת ימי תשובה, לערב יוה"כ, לפורים, לפסח, שבועות, לתשעה באב, לסיום משניות, וכן דרוש שדרש להספד. סך הכל בספר הזה כ"ו דרושים. ואחדים מסומן בהב תאריך כתיבתם כגון בסוף דרוש ז', ובסוף דרוש י"א: "כתבתי ערב יוה"כ תקס"ה לפ"ק. יהי רצון שיבנה ביהמ"ק ב"ב ונזכה לראות ארמון על משפטו אחלי אל ד' יכוננו דרכי לשמור חוקיך ויאמץ לבי בתוה"ק ויתקיים תלמודי בידי ואל תצל מפי דבר אמת ואזכה לעשות משמרת למשמרת ובפרט הדברים הצריכים גדר ברכת הנהנין וק"ש שעל המטה ולימוד התורה לא ימוש ד"ת ויסר ממני כל המונעין ויאריך ימי וכו' וכל הנלוים אלי והמסייעים

אותי לעבודתו ב"ה וב"ש". בדרוש י"ד לפורים הוא מביא:
 "ושמעתי הפי' מאדמ"ו הגאון החסיד מוה"ר יוסף זצלה"ה
 אבד"ק פוזנן".

דרושיו הם בעיקר דברי מוסר והתעוררות לתשובה
 ומיוסדים על: מדרשים, אלשיך, פסוקים מן המקרא, מאמרי
 חז"ל, הרמ"א, ש"ע וכיוצא באלו. לפעמים הוא גם משלב
 משל בדרשתו.

מלבד כ"ו הדרושים לימים הנוראים ולימי חג ומועד,
 נדפסו בספר הזה עוד לקוטי אגדות וחידושים בהלכה אשר
 נמצאו כתובים על הגליון בספריו שבהם למד ובצדם רשום
 תאריך כתיבתם. לדוגמא:

"כתבתי זאת ערב ראש השנה שלהי שנת תקס"ה לפ"ק.
 יהי רצון שיהיה שנה הבאה עלינו לטובה קץ לגלותנו ונזכה
 לביאת משיחנו והוא שנה ראשונה לשמיטה. יהי רצון שנזכה
 למנין שמיטין ויובלות על פי בית דין הגדול שבירושלים.
 ואזכה לקנין השלימות ביראת ה' וישלח ברכה והצלחה
 במעשה ידי ויאריך ימי וכל הנלוים אלי אמן סלה (שם, נד).
 וכן בשלהי שנת תקס"ו כתב: "רשמתי למזכרת ערב
 ראש השנה שלהי שנת תקס"ו לפ"ק. יהי רצון שיחדש עלינו
 ועל כל עמו בית ישראל שנה טובה שנת רצון ועת גאולה
 ונעלה לציון ברנה וכו' ואזכה לקנין השלימות וכו'".

אולם עוד קודם לכן בשלהי שנת תקס"ג בשהותו עדיין
 בעיר מולדתו פוזנן כתב: "רשמתי למזכרת ער"ה שלהי
 שנת תקס"ג יהי רצון שיהא השנה הבאה עלינו לטובה שנה
 מבורכת ואזכה להגות בתוה"ק יומם ולילה ויצילנו מכל
 בהלה ותקלה ויהי' שנת רצון ועת גאולה ומשפט ברכה

ישלח לי הרווחה והצלחה לקנין השלימות ויאריך ימי וכל הנלויים אלי ונזכה לעלות לציון ברנה א"ס".

ובערב ר"ה שנת תק"ע הוא כותב: "...ולא ימושו ד"ת מפי ומפי זרעי ומז"ז מעתה ועד עולם אמן סלה וכו' העליתי לזכרון לרשום א"ה אחר י"ט הבע"ל מה שלמדתי בעזה"י ברוב רחמיו וחסדיו בקיץ הלז". וכן ער"ה שנת תקע"א וער"ה שנת ע'ק'ב'ת' משיחא (תקע"ב) וערב יו"כ של אותה שנה.

בהקדמה לספר הדרושים הזה כותב המו"ל הנין ר' אברהם דובערוש מנדלזון: "כאשר שמעתי מפה אאמו"ר זללה"ה אשר אא"ז נ"ע לעת זקנותו למד בעצמו בכתבי הקדש בקול כלומד גמרא, ואאמו"ר מצאו הרבה פעמים בעת שלמד בכת"ק. גם שמעתי מפה דודי מורי ורבי הרה"ג מו"ה בזנב זאב זללה"ה אשר בעת שהוציא אא"ז נ"ע לאור את ספרו הבהיר שו"ת חמדת שלמה כאשר נגמר הספר רצה לברך ברכת שהחיינו וכדי שלא יהי' מילתא דתמיהא שלח לקנות פרי חדש".²⁴

על פטירתו של ה"חמדת שלמה" מסופר כי מת מיתת נשיקה. בליל י"א בניסן שנת תקצ"ט לאחר שגמר תפלת ערבית נתעלף ונפטר לעולמו. על קברו הקימו אהל צדיקים.

קהלת ורשה הכריזה אבל שלשים יום על פטירת רבה הראשון ה"חמדת שלמה" "כי גדול כבוד התורה ובפרט לת"ת כמותו מותר האבל אף ביו"ט בכל מה דאפשר" נאמר בכרוז.

וכאשר היתה מחלת החלירע בורשה אחרי פטירתו של ה"חמדת שלמה" בימיו של הגאון ר' חיים דוידזון יצאו יהודי

ורשה להשתטח על קבריהם של ה"חמדת שלמה" ושל ר' אריה ליב צינץ ונדרו נדר אם תעבור המגפה מעל העיר ידפיסו את ספריהם של הגאונים הללו. ואמנם נדפס בשנת תר"י ספר משיבת נפש" לר' אריה צינץ בהשתדלות של הרב ר' יעקב גזונדהייט והוגה על ידי הרב ר' חיים דוידזון. ובהקדמה לספר זה פונה ר' חיים דוידזון אל כל נדיבי הלב ומזכיר להם את דבר הנדר שנדרו ומבקש שיקיימוהו, ויעזרו בהדפסת ספריהם של הגאונים הנ"ל.

הרב ר' חיים דוידזון

תק"ך — תרי"ד

(1760 — 1854)

בין האישים הגדולים של יהדות פולין במאה ה־18 וה־19 התנוסס לתפארת שמו של הרב ר' חיים דוידזון, אחד מיחדי הסגולה של דורו ושל הדורות הבאים. הוא היה רבה השני של העיר ורשה, אחרי פטירתו של ה"חמדת שלמה". וברבנות שימש רק בארבע עשרה שנות חיו האחרונות. בגיל הגבורות, בהיותו בן שמונים, קיבל עליו את עול הרבנות אשר הטילה עליו קהלת ורשה. תופעה מיוחדת זו מחייבת לסקור את תולדות חיו של האיש וכן את המסבות החברתיות, צבוריות ורוחניות של ורשה אשר בה חי ופעל במשך תקופת חיו הארוכה.

פרק א.

מוצאו, נעוריו עד נשואיו.

ר' חיים דוידזון נולד בשנת תק"כ בעירה פינטשוב פולין, לאביו ר' דוד טעבעלי שהיה למדן גדול ובעל יחוס. מאביו ירש ר' חיים את כשרונותיו, את אהבתו לתורה ואת מדותיו הטובות¹.

בעודנו ילד נתיתם ר' חיים מאביו. אולם גם אחרי מות אביו שקד על לימודיו ונתפרסם כ"עילוי" ובגיל שלש עשרה

נעשה חתנו של הגביר המפורסם ר' נפתלי צבי צנצימינר מורשה, ועבר לגור בבית חותנו.²

זכות מיוחדת נפלה בגורלו של הנער היתום להיות חתנו של האיש המיוחד במינו ר' נפתלי הירש צנצימינר אשר מלבד היותו סוחר עשיר בעל נכסים ומנהל עסקים גדולים, הצטיין בלמדנותו המופלגת, במדותיו הנעלות ובנדבת לבו. בבית זה מצא לו הנער היתום ה"עילוי" קן חם ויהי לו חותנו לאב ומורה דרך בחייו, בתתו לו את בתו היחידה הענוגה והעדינה מרת רחל לאשה וחברה בחייו ותנאי התנה עמו חותנו כי לאחר נשואיו ימשיך לשקוד על התורה ועל העבודה ולא יתערב בעניני המסחר כלל וכלל. וכך אמנם עשה החתן הצעיר ושם לילות כימים בשקידתו על התורה.

מיד אחרי החתונה שלחו חותנו לשמוע תורה מפי גדולי הדור. הוא למד אצל הגאון הבעל "חות דעת" וממנו קבל "סמיכה". אחרי זה המשיך ללמוד בעצמו כי חותנו לא רצה שיהיה רב, וגם לא רצה שיבטל את זמנו במשא ומתן בעסק המסחר וכך ניתנה לו לאברך ההודמנות לשבת על התורה ועל העבודה, כל השנים שהיה סמוך על שלחן חותנו.³

בית חותנו ר' נפתלי הירש צנצימינר משמש לנו דוגמא מופתית של בית אצילים יהודי בורשה בסוף המאה ה-18 וראשית ה-19, בית אשר תורה וגדולה חברו בו יחד. באישיותו של אבי הבית נתמזגו כל המדות הנאות המציניות את האדם מישראל. ועל כן מן הראוי שניתן כאן תאור של הבית הזה אשר היה מרכז לצבוריות היהודית בורשה בימים ההם. ונסקור בסקירה קצרה את תולדותיו וקורות חייו של האיש המצויין אשר היה חותנו של ר' חיים דוידזון.

שמו צנצמין הוא על שם העירה צנצמין מקום הולדתו של ר' נפתלי הירש, עיירה קטנה הסמוכה לקראקא, בירת גליציה. הוא היה חתנו של ר' אהרן, שליח בית הדין מקראקא. שאת בתו נשא לאשה. אחרי נשואיו עבר לגור בעיר המטרופולין קראקא וכאן שלח את ידו בעסק החלפנות. שפרח בימים ההם והכניס לו רוחים גדולים ויהי לעשיר גדול. אף שנהל עסקים גדולים ומסונפים לא פסק פיו מגירסא וקבע בכל יום עתים לתורה, ויהי גם לאחד הנדבנים הגדולים בעירו. מיום שהתחיל לעסוק במשא ומתן הנהיג להפריש מעשר מכל רווחיו לצרכי צדקה וגמילות חסדים וכשנוכח שאין הקמץ משביע את הנוקקים הרבים, הוסיף והפריש מעשר שני מרווחיו. אף שהיה מהנדבנים הגדולים בעיר, מעולם לא בקש לעצמו כבוד וגדולה, ולא רצה להיות מגבאי הצדקה. "צדקה ומעשים טובים צריך יהודי לעשות מבלי לשאוף לגדולה" — היה אומר.⁴

היה לו בית בקראקא, שלשה "מקומות" בבית הכנסת הישן ו"מקום" בבית המדרש, והיה חבר בכל חברות הצדקה וקופות גמילות חסדים ונתן ביד רחבה מכספו והונו לצרכי צבור, אולם לא רצה לקבל עליו שום מנוי של עסקנות, מחמת שנפשו סלדה מן הכבוד, שהעסקנות מקנה לנושאה.

ר' נפתלי הירש עמד בקשרי משא ומתן עם רבי המדינה ואציליה. אולם מאחר שהאצילים הללו היו שוהים ימים רבים בעיר הבירה ורשה בקשר עם אספות ה"סיים" וגם היו משתתפים שם בבילויים בחצר המלכות, לכן עבר ר' נפתלי הירש לורשה. לנהל שם עסקיו בחדשי ה"סיים".⁵

בשנות השבעים למאה ה-18 אנו מוצאים אותו שם. אמנם ליהודים לא ניתנה רשות להמצא בורשה, אלא באופן ארעי במשך ישיבות ה"סיים", וגם זאת רק לאנשי עסקים ומסחר, אולם העשירים שבהם, אשר שרי המדינה היו זקוקים לכספם, השיגו רשיון אישי להשאיר לגור בעיר בקביעות. וכך העתיק ר' נפתלי הירש את מקום מושבו לבירת פולין ונשתקע בורשה.

עם בואו לורשה מצא כאן כר נרחב לפעולה בשדה הצדקה ומלוי הצרכים הגדולים של הקהלה הצעירה שהלכה והתגבשה למרות כל ההגבלות והמכשולים מצד השלטונות. אזרחי הבירה הנוצריים, התייחסו יחס עויין אל הסוחרים ובעלי המלאכה היהודיים, אשר זה מקרוב באו והתחילו לדחוק את רגליהם מן המסחר ולתפוס מקומות מגורים ברחובותיהם, צנצימינר נרתם לתמוך ביהודים אלה.

חברה מיוחדת במינה שלא היתה בשום מקום אחר, רק בורשה, נוסדה לרגל האיסור שחל על היהודים לגור בורשה, מלבד בעלי זכויות מיוחדות. המשטרה היתה עורכת חיפושים אחר יהודים בלתי ליגליים בעיר וכל הנתפס נתחייב לשלם קנס, נדון למאסר וגירוש מן העיר. בין הנתפסים היו על פי רוב עניים שלא מצאה ידם לשלם את הקנס והיו נאלצים לכפר על עוונם במאסר. וכדי להציל את האומללים הללו מן התפיסה נוסדה חברה הצדקה בשם "חברת תפוסים". בחברה זו תמך צנצמינר בכל מאדו⁶. וגם בכל שאר חברות הצדקה שהיו קיימות בעיר היה תומך, כמו: בקור חולים, תלמוד-תורה, מלביש ערומים וגם בחברא קדישא. בית קברות יהודי טרם היה בימים ההם בורשה והיהודים נאלצו להוביל את

מתייהם לקבורה לעיירות הסמוכות (פראגא סוכטשוב) ורק בשנת תקס"ו — 1806 קבלו יהודי ורשה רשיון בשביל הקמת בית-קברות יהודי ברחוב גענשא⁷.

מתוך צוואתו לצאצאיו משתקפת מוסריותו העמוקה. את צוואתו כתב במשך עשרים וחמש שנות חייו האחרונות ומדי שנה בשנה חידש אותה. צוואתו הראשונה התחיל לכתוב כאשר נפל לערש דוי בשנת תקמ"ה (1785) והיה חולה אנוש. כשקם מחליו חזר ובדק כל שנה ושנה את הצוואה וגם הכניס בה שינויים, גרע והוסיף, ובשנת תק"ע (1810) כשנה לפני פטירתו השלים את הצוואה.

מלבד סכומים גדולים שהקדיש מרכושו עבור שלש הקהלות: ורשה, קראקא ועיר מולדתו צנצמין ומלבד מה שציוה לחלק צדקה לעניים, יהודים ונוצרים, ביום קבורתו, נמצא סעיף מיוחד בצוואה, בו הוא מקדיש מאה רענדל זהב עבור מחותנו ר' עקיבא אייגר לצורך חיבוריו. בידעו את טיבו של הגאון הזה כי אין פרוטה לנה בביתו ואת הכל הוא מחלק לצדקה, ציוה ר' נפתלי הירש שלא לתת לו את הקרן כי אם את הרווחים בלבד, ואם יצטרך לסכום יותר מזה להדפסת אחד מחבוריו אזי ינתן לו גם חלק מהקרן בשביל הוצאות הדפוס, כדי שלא יצטרך הגאון הזה להשפיל את עצמו ולבקש חותמים על ספרו כמו שנהגו לעשות המחברים. ומענינים הם הדברים שהוא מצוה ליוצאי חלציו וצאצאיהם ומדריך אותם כיצד יתנהגו ביניהם לבין עצמם, ביניהם לבין הבריות, כיצד להתנהג במשאומתן וכיצד להתנהג ביניהם לבין המקום. ובין השאר הוא מזהירם להתרחק מן המותרות וכותב:

„אנו חיים בגולה בין עמים אחרים, ולכן אינכם צריכים לקחת לביתכם שפחות רבות, ולא לפזר הרבה כסף בביתכם, כי ע"י הפזרנות הרבה עשירים ירדו מנכסיהם. לא להתלבש בבגדי משי ולא להתלבש גם בבגדי עניים יותר מדי". להלן הוא מוסיף ומבקש מהם: „לא תרבו לעסוק במסחר, למעט בעסק ולהרבות בלמוד התורה", ומיעץ להם שילמדו מנסיונותיו: „תקחו מוסר ממני — כותב הוא בהמשך הדברים — בשעה שעסקתי יותר מדי במסחר, היו העסקים רעים והפסדתי הרבה כסף. העסק במסחר לא פעם אחת הביאני לידי זה שהזנחתי את עצמי בעבודת הבורא". ועל עצם עסק-המסחר הוא כותב: „תעסקו במסחר באמונה. לא להשבע, רק לומר לקונים כך וכך המחיר ולא יותר. את החובות שלכם עליכם לשלם בזמן. רכושם של אחרים יחשב לכם כמו הרכוש שלכם. השמרו לכם מלהיות עדים, ערבים, השמרו לכם מלנהל משפטים אפילו דיני-תורות. אם כסף תלוו למישהו ולא יוכל לשלם בזמנו אל תהיו לו כנוגשים. אל תרדפו אחרי גבאות ולא אחרי כבוד, בעניני צבור תעסקו באמונה. עניני הצבור יהיו בעיניכם יותר יקרים מן הענינים שלכם מן העסקים שלכם תתנו מעשר ראשון ומעשר שני. בשעה שתתנו צדקה תתנו בהסתתר שאיש לא יראה ולא ידע" ⁸.

צואה זו היא תעודה אנושית אשר יכלה לשמש דוגמא לאורח-חיים יהודיים בכל דור ודור, ובעניני נשואי הבנים והבנות הוא פונה אליהם בדברים אלה: „בשעה שתחזרו אחרי שידוכים עם הבנים והבנות אל תביטו על העשירות ולא גם על היחוס, כי העיקר תורה ויראת שמים".

ואל בתו מרת רחל הוא פונה במיוחד ומבקש ממנה:

„אהובתי בתי רחל שתחלי' אני מבקש אותך ומזהיר אותך באזהרה גמורה למען השם שתראי לכבד את בעלך נ"י בכבוד גדול בכל מה שאפשר בכל הענינים וגם כשהוא בכעס, את תשתקי ולא תעני לו ותשתדלי לפרק מבעלך עול משא ומתן, כלומר שיהא פנוי מן העסקים ויעסוק בתורה⁹.

ואמנם כן עשתה מרת רחל, היא נטלה על עצמה את עיל הנהלת העסקים והבית, ובעלה ר' חיים דוידזון ישב ועסק בתורה.

בשנת תקס"א נוסף על משפחת צנצמינר האברך הצעיר ר' שלמה איגר בנו של הגאון המפורסם ר' עקיבא איגר, שנשא לאשה את בת בנו של ר' נפתלי הירש צנצמינר.

בשנת תקע"א נפטר ר' נפתלי הירש צנצמינר. ר' חיים נכנס אז לעסקים, אולם כמצוות חותנו הוא קבע עתים לתורה והרבה מזמנו הקדיש לעסקנות. הוא ביחד עם ר' שלמה איגר, שהיה חתן גיסו ר' ישראל צנצמינר.

בתקופה זו אנו מוצאים בתולדות קהלת ורשה מתנוססים לתפארה שמותיהן של משפחות דוידזון ואיגר.

את השם דוידזון קבל עליו ר' חיים בשנת תקנ"ז (1797) על-פי הפקודה מטעם מלך פרוסיה שכל יהודי חייב לכנות את עצמו נוסף על שמו הפרטי גם בשם משפחה, בחתמו על כל תעודה שהיא. היהודים החרדים השתדלו לבחור להם בשמות משפחה כאלה אשר לא יהיו דומים לגויים. ר' חיים בחר לו את השם „דוידזון" שפירושו בן-דוד, על שם אביו המנוח ר' דוד. ונהג לחתום את השם בנפרד דוד — זאהן, שלא „כחוקת הגויים". בצורה זו אנו מוצאים את חתימתו בכל מקום בראש הספרים שנתן הסכמתו עליהם וכן חתם

גם על כרוזים, מכתבים וכדו'. גיסו ר' ישראל קרא לעצמו הירש זאהן, על שם אביו ר' נפתלי הירש¹⁰.

ביתו של ר' חיים נעשה בית ועד לחכמים. שמה באו כל למדני ורשה וחכמיה בעת ההיא. אף שלא היה ר' חיים דוידזון נמנה על חבורת "החסידים", לא נהל מלחמה נגדם ואף נתחבר לגדוליהם. וכך איפוא אנו מוצאים אותו בחברתם של האדמו"ר הזקן מוורקא, החידושי הרי"ם, ר' ישעיה'לה מושקאט מפראג. אתם פעל יד ביד לטובת קהלת ורשה ויחד אתם הוא חתום על כרוזים שונים¹¹.

בימים ההם נחשב ר' חיים דוידזון כ"גדול היהודים" ואליו פנו בכל ענין צבורי וחברתי. גם בחוגי הממשלה ידעו שגדול כבודו של ר' חיים אצל יהודי ורשה ועל כן בכל ענין הנוגע ליהודים היו ראשי הממשלה פונים אל ר' חיים, כי ראו בו את נציגם לא רק של יהודי ורשה בלבד, אלא של כל יהודי פולין. בשנת תקע"ח פחתו הכנסות הממשלה ממכס הבשר הכשר. מיניסטריון הכספים הפולני הזמין אליו את כל נציגי יהדות פולין כדי לדון בסבות לירידת ההכנסות הללו וגם למצא דרכים כיצד להגדילן. ר' חיים דוידזון היה בין המוזמנים להתייעצות זו.

בשנת 1822 — תקפ"ב חיסל המגיסטראט את קהלת ורשה ובמקום ועד הקהלה נקבע ועד של שלשה "משגיחים" (דאזארעס) לועד זה נבחר ר' חיים דוידזון עם ר' יוסף חיים האלברשטאם, מהמתנגדים, והשלישי — יעקב אפשטין מהמשכילים. ר' חיים היה באותו זמן יחד עם אפשטין שותפים בחכירת הבשר הכשר בורשה ומסבה זו התפטרו שניהם מתפקידם בקהלה כעבור

בתקופה ההיא עמדה יהדות פולין על נפשה נגד הגזירות השונות אחת הגזירות הללו היתה חובת הצבא. היהודים ראו בה גזרה קשה כי בתוך הצבא הפולני היו היהודים מאבדים את דמותם וצביונם היהודי. יהודי שיצא מן הצבא אחרי שנות שרותו בו היה שונה משאר אחיו וגם לא נזהר עוד בדיני התורה. על כן אחזו יהודי פולין בכל מיני אמצעים כדי להפטר מעבודת הצבא ושלא להתגעל בפת בגם. היו אפילו מטילים מומים בגופם כדי להשתחרר מן הצבא. או היו משחדים את הרופא הבודק את החיילים כדי שיפסול את הנבדק. למטרת "פדיון שבויים" מהצבא היו אוספים כספים. כאשר נודע הדבר אסרו השלטונות כל אוסף כספים בין היהודים. בשנת תקצ"ח—(1837) אנו מוצאים קול קורא מטעם רבני ופרגנסי קהלת ורשה אל כל קהלות פולין בדבר האיסור לאסוף כספים לאיזו מטרה שהיא. על כרוז זה חתומים הרב הכולל של ורשה ר' שלמה זלמן ליפשיץ ושבעה טובי העיר ובראשם ר' חיים דוידזאהן¹³. מלבד זאת אנו פוגשים אותו בפעולות שונות של עסקנות. בשנת תקצ"ד נבחר ר' חיים כחבר בועד של בית החולים היהודי בורשה¹⁴.

גזירה אחרת היתה, הצנזורה על ספרי התלמוד, שלחן ערוך, סדורים ומחזורים, בגלל מלשינותו של מומר אחד כי בספרים האלה נמצאים דברים שהם נגד המלכות. התחילו יהודי ורשה למרות האיסור לאסוף כסף לשחד בו את גדולי המלוכה כדי לבטל את הגזירה על הספרים.

פ ר ק ב.

פ ע ו ל ת ו ש ל ר' ח י י מ ד ו י ד ו ז ו ו ב ש נ ו ת ה מ ר ד

תק"צ—צ"א (1830—1831)

כאשר פרץ המרד הפולני נגד עול רוסיה (29 נובמבר 1830) הועמדו היהודים בארץ זו פנים אל פנים עם המאורע הכביר הזה אשר הסעיר את פולין וזעזע אותה עד היסוד. שעת חירום ההיא הביאה את יהודי פולין, וביחוד את יהודי ורשה במבוכה רבה מול פני הסכנה שהיתה צפויה להם מתוצאות המרד.

מלכתחלה הם עמדו מן הצד ולא נקראו להשתתף באופן פעיל במרד. חובת צבא עדיין לא חלה אז עליהם. היהודים היו אמנם פטורים משרות הצבא אבל תמורת זה היו חייבים במס צבא שנקרא "מס רעקרוטים". עם פרוץ המרד הוגדל המס הזה. אולם עוד קודם שנתעוררה שאלת השתתפותם במלחמת השחרור, נטלו יהודי ורשה על עצמם לספק כסף והלבשה למורדים. היהודים נתנו בעין יפה בשבוע הראשון של המרד הכניסו לקופת צבא השחרור סך של ארבעים אלף זהוב. סכום זה הוזה ארבעים אחוז מסכום הכסף שהכניסה אוכלוסית ורשה בכללה, בשעה שמספרם של היהודים באוכלוסיה סיה לא הגיע ל-25 אחוז. היה זה מאמץ גדול בשבילם לאסוף סך גדול כזה מאחר שרבים מעשירי הקהלה עזבו את ורשה עם פרוץ המרד אמנם לא רק יהודים היו בין העוזבים אלא גם רבים מן האצולה הפולנית יצאו מן העיר. ורשה נתרוקנה כמעט מתושביה העשירים ביותר, אשר מהרו למלט את נפשם

מן הסכנה ומן השוד, כי מורא האספסוף נפל עליהם. כל העול נפל איפוא על הנשאים בעיר. ר' חיים דוידזון, אף שנמנה על העשירים, נשאר בעיר ועמו נשארו עוד עשרות בעלי בתים אמידים, והם אשר נשאו בכל העול והסבל של ימי המרד¹.

כבר בימים הראשונים להכרזת המרד התנפל האספסוף על בתי היהודים ועסקיהם ושדדו ובזזו מכל הבא ביד. לא היתה כל הגנה נגדם. כי הפוחזים הללו נמצאו תחת דגל המורדים ונהנו מזכותם זו. אמנם ביתו של ר' חיים דוידזון ניצל מן השוד, אבל ברחוב וואלאווא נשדד בית מסחרו של הגאון ר' יצחק מאיר אלטר (מי שנודע לאחר שנים כמיסד שושלת אדמ"ורי גור). וכן היה בין השדודים ר' משה איגרא, אחד מבניו של ר' עקיבא איגרא, אשר על אודותיו כתב אחיו ר' שלמה איגרא לאחד ידידיו: "...ושבר על שבר נדבק לו כי בזזו הפוחזים בעת סערת הרעוואלוציאן כל אשר לו והעמידוהו עירום ועריה". היהודים אף לא ניסו לעמוד על נפשם נגד הפורעים, כי על כן היו אלה "חילי המרד הפולני". ואף על פי ששודד רכושם של רבים מיהודי ורשה והעמדו ככלי ריק, לא התאוננו על כך באזני השלטונות ולא דרשו העונשתם של הפורעים, אלא התמסרו בכל מרצם לאסוף תרומות לחיל המורדים. בזאת עסקו אנשי הקהלה אשר אחד הפעילים שבהם היה ר' חיים דוידזון².

אולם בשעה שאנשי הקהלה הקשישים עסקו באוסף כספים לטובת המרד, התעורר בלבות רבים מבני הנוער היהודי הרצון להשתתף במרד באופן פעיל בגוף ובנפש. למראה רוח המרד וההתלהבות בנוער הפולני עבר גם בהם רגש פטריוטי חזק

להקריב את עצמם על מזבח פולין מולדתם. בראשונה קמה התסיסה בין תלמידי הסמינר לרבנים (נוסד בשנת תקפ"ז—1826), חבורת תלמידים מביניהם פנתה אל שר המלחמה פרנציסק מוראבסקי בבקשה לקבלם לצבא. "כבנים של ארץ פולין מוכנים אנו למסור את נפשנו ולשפוך את דמנו בעד חרות מולדתנו" — ציינו הם בבקשתם. אולם למגינת לבם נדחתה בקשתם. ראש המטה השיב להם בפשטות, שאינו יכול לקבלם כחיילים סדירים לצבא מאחר שהם יהודים, ואין החוק מרשה לקבל יהודים. ועוד הוסיף שאינו יכול לקבלם גם בתור מתנדבים, כי אינו יכול להרשות שדמם של אבירי פולין ואציליה יתערב בשדות הקרב בדם יהודי. זאת ועוד אחרת: אם יקבל יהודים לצבא מה יאמרו עמי אירופה? שפולין אינה מסוגלת בשעת הכרעה כה גורלית להלחם בעד חרותה בלי עזרת היהודים. וזוהי חרפה לפולנים. כזאת היתה התשובה אשר השיב להם שר המלחמה³.

קול גאות אביר פולני נשמע בתשובה הזאת, יחד עם יחס של בוז ושנאה "אצילית" עמוקה ליהודים. גם ברור שסבת הסרוב היא שלא לתת פתחון פה אחר כך ליהודים לדרוש לעצמם זכויות בעד דמם השפוך על מזבח המולדת. זה לא נאמר בפירוש אבל זה בולט לעין. הצעירים היהודים הנלהבים בלעו את עלבונם, אולם לא נרתעו ולא חדלו מלחפש דרכים להוכיח לממשלת פולין את נאמנותם ומסירותם לענין המשותף: חרות המולדת ושחרורה מעול זרים. אם אי אפשר לקבלם לצבא הפולני הסדיר אזי באו לידי הצעה אחרת. היוזם היה מי שעמד בראש חבורת המתנדבים מבין תלמידי הסמינר הנזכר, אחד בשם סיני-סטאניסלאו הערנוש, אחיו

של לייבל הערניש המשורר היהודי הראשון בספרות הפולנית הערניש פנה אל ראש המטה הדיקטטור חלאפיצקי בהצעה החדשה לארגן גדוד מיוחד של יהודים מתנדבים תחת פיקוד יהודי, מבלי שיצטרכו להתערב בפולנים. דבר זה — חשב היוזם הנלהב — יספק את תביעות הרגש הפולני כלפי היהודים וגם ליהודים תנתן האפשרות להוכיח את כחם ומסירות נפשם. הערניש ציין במכתבו שכבר נמצאים תחת דגלו שלשים מתנדבים כאלה ומספרם בלי ספק עוד ילך ויגדל. להצעתו זו לא קבל הערניש כל תשובה לפי שעה⁴.

בינתיים הגיעה לידי ראש המטה הצעה דומה מיהודי אחר: יוסף ברקוביטש, בנו של בערעק יאסעלעוויטש הידוע ממרד קאשציושקא. כבר בגיל עשרים נכנס יוסף לגדוד ההוסרים ושאל לקריירה צבאית. בשנת 1812 בהיותו בן עשרים ושלש השתתף יוסף במערכה נגד נפוליון, נפצע הרבה פעמים וזכה באותות הצטיינות הגבוהים ביותר. בתור נכה מלחמה קבל שחרור מן הצבא והתפרנס ממשורת שומר יערות. בהיותו מטבעו בעל אופי סוער נתעורר בו מיד עם פרוץ המרד הרצון לשוב לפעילות צבאית. הוא בא לורשה אל ראש המטה הצבאי עם הצעתו לארגן גדוד מתנדבים יהודי ובקש רשות להוציא לפועל את הצעתו בציינו שהוא פונה בענין הזה בהסכמתה של קהלת ורשה. ההדגשה הזאת צריכה היתה להוסיף משקל להצעתו. אחר כך נראה שהקהלה לא נתנה שום הסכמה לענין. בשעה שתלמידי הסמינר עקפו את הקהלה, לא פנו בכלל אליה ולא הזכירו את שמה, עשה זאת יוסף ברקוביטש שהיה קשיש מהם בשנים ובעל נסיון יותר, ובכונה ברורה אחז בטכסיס זה לתת משקל יתר להצעתו בעיני

ראש המטה הצבאי ומאידך להעמיד את הקהלה בפני עובדה ולא לצה להסכים להצעתו בדיעבד ברצונה או שלא ברצונה. התכסיס נתן תוצאות, שעל ידי כך הועמדה הקהלה על רגליה לתת את דעתה על הענין הזה.

את הצעתו של יוסף ברקוביטש לא השאיר ראש-המטה בלי תשומת לב, מאחר שבעל ההצעה הסתמך על הסכמת הקהלה. עתה היתה בידו של ראש המטה פניה של שלשה יהודים בענין ארגון יחידות-צבא-יהודי של מתנדבים. על השנים נוספה עוד בקשה של יהודי שלישי. בשם הורוביץ.⁵ ראש המטה פנה אז אל ראשי הקהלה בורשה, בשאלה אם הם מלאו את ידיהם של השלשה הנ"ל לפנות בהצעתם לארגן גדוד מתנדבים יהודי.

ראשי הקהלה קראו אז לאספה את כל ה"בעלי-בתים" החשובים אשר נמצאו בורשה כדי להשיב על שאלתו של מצביא המהפכה. האספה נתקיימה בבית הועד של הקהלה ב-5 בינואר 1931. אחרי דיון מקיף ונוקב בשאלה, באו הנאספים לידי החלטה להשיב בראש וראשונה כי המציעים עשו על דעת עצמם מה שעשו ואיש מאנשי הקהלה לא מלא את ידם לפנות בהצעתם אל המצביא. להלן משיבים למצביא כי בקשר עם המרד בחרה הקהלה ביום 26 בדצמבר, שבעה טובי העיר ומילאה את ידיהם לעורר את תושבי ורשה היהודיים להקריב את עצמם על מזבח המולדת ולתת מהונם בשביל קניית מדים לאותם היהודים אשר יביעו את רצונם להכנס כמתנדבים לשורות הצבא. הועד הזה התאמץ למלא את תפקידו בכל כווד הראש והנאמנות. תעיד על כך העובדה שבחמשת הימים הראשונים לקיומו הצליח הועד לאסוף ארבעים אלף זהוב

לצרכי הצבא וגם להבא הם מבטיחים לאסוף סכומים ניכרים. הם מקבלים על עצמם לספק מאה וחמשים זהוב על כל חיל שיתנדב מבין היהודים. הקהלה לוקחת על עצמה לספק מדים בשביל 300 מתנדבים, נוסף על 1500 אדרות-החורף שתרמו בשביל המורדים.⁶

ואשר להצעה ליסד גדוד מיוחד של מתנדבים יהודים הרי הקהלה אינה מוצאת את הדבר לרצוי מפני הנימוקים הבאים:

היות ובהכרתם של המוני האזרחים הנוצריים מושרשת הדעה שהיהודים אינם מסוגלים ללחום על כן במקרה שגדוד יהודי יכשל במשימתו יטילו את האשמה על הקהלה. נימוק שני: בשום ארץ אין החיילים מאורגנים לפי דתם, כי צבא בראש וראשונה מהווה יחידה חברותית אחידה. ואם רוצים השלטונות שהיהודים יהיו אזרחים טובים במדינה בל יבדילום בגדוד מיוחד, אלא להיפך, יחברו אותם עם כל שאר החיילים הבלתי יהודים ועל ידי כך תוצר האחות והאחדות.⁷

ועוד: ההצעה אינה ניתנת להגשמה, משום שהקהלה עמוסה נטל כבד של מסים: מס הרעקרוטים, מכס הבשר, הספקת אדרות חורף למורדים. הקהלה התרוששה במשך חדשי המרד, המסחר חדל כמעט ואין לקהלה מוצא לכסף כדי להחזיק גדוד חיילים מתנדבים.⁸

תשובה זו של חברי קהלת ורשה נוסחה בכובד ראש ובזהירות רבה ברוח פטריוטית ביסודה ובהתאם למציאות. מצבם של היהודים בפולין בשעת המהפכה היה עדין ביותר. מצד אחד לא יכלו לעמוד מנגד בשעת המהפכה ומצד שני לא יכלו לקחת בה חלק פעיל בגלל יחס השנאה אליהם בסתר

ובגלוי והחשד שחשדו בהם כי הם עוסקים בריגול לטובת הרוסים.

על התשובה הזאת של הקהלה החתום הראשון הוא ר' חיים דוידזון שתפס המקום בראש בחיי הצבור בשעת חירום ההיא. וגם ר' שלמה איגר חתום על התשובה⁹.

מאחר שיסוד גדוד מיוחד שהוצע ע"י הצעירים הנזכרים לא יצא אל הפועל, התחילו יהודים להתנדב אל שורות ה"משמר הלאומי" אשר התארגן בראשית ינואר בורשה. הקהלה תמכה במתנדבים הללו וספקה להם את המדים הדרושים. השלטונות הציגו תנאים לקבלתם של יהודים ל"משמר הלאומי". התנאי הראשון היה שהם חייבים להיות דומים לשאר חיילי "המשמר הלאומי" בלבושם ובמראה פניהם, כלומר לגלח את זקנם ופאותיהם. מלבד זאת יכלו להתקבל רק אלה שהיו בעלי זכות ישיבה ברחובות מסויימים, אשר הישיבה בהן נאסרה החל משנת 1809 על שאר היהודים. אחר כך נתקבלו גם מתנדבים משוללי הזכויות בתנאי יחידי, שיגלחו את זקנם ופאותיהם.

אז פנה ר' חיים דוידזון בפטיציה אל ראש ה"משמר הלאומי" וביקש בשמו ובשם 37 נכבדים מבין יהודי ורשה לקבל את היהודים הרוצים למלא חובתם למולדת מבלי לאלצם למעול בחוקי דתם, היינו לא למנוע מהיהודים בעלי-זקן ופאות מלהתקבל לתוך שורות "המשמר הלאומי". "גלוח הזקן — ציין ר' חיים דוידזון במכתבו — אינו סימן לפטריותות ובודאי אינו מוסיף גבורה"¹⁰.

אולם הפולנים לא הסכימו לבטל את התנאי של גלוח הזקן ואז החליט הקומנדנט של "המשמר" שלא היה שונא

ישראל, ליסד גדוד מיוחד של יהודים מתנדבים ולקבל גם את אותם היהודים אשר לא רצו לגלח את זקנם ופאותיהם. בזאת הצליח ר' חיים דוידזון להשיג את מבוקשו.

בנדבנותו הרחבה שתרם אז לצרכי המיליציה העירונית בורשה שימש ר' חיים דוידזון דוגמא לשאר יהודי ורשה העשירים שנתרו בעיר. בהשפעתו ובהשתדלותו אורגנה היחידה היהודית במיליציה שמנתה 800 איש כולם עטורי זקן ופיאות, כפי שאפשר לראות מהתמונות של אותו זמן כשה"מילי-ציאנטים" היהודים הללו עומדים על משמרתם ליד עירית ורשה¹¹.

יחידת "המשמר היהודי" עשתה רושם בזקניהם ופאותיהם כשהם מחזיקים כלי נשק בידיהם וממלאים תפקידהם במסירות ובנאמנות, וזכו לשבח ולתהלה על כך.

אמנם מספר היהודים שנרשמו ליחידות המעורבות ואשר הסכימו לגלח את זקנם הגיע ל-250. אלה היו בעיקר תלמידי בית המדרש לרבנים אשר שמחו, אגב, להזדמנות להפטר מן הזקן והפאות, ועליהם נילוו עוד כאלה אשר היהדות היתה עליהם למעמסה ומהם קמה אחר כך תנועת ההתבוללות בין יהודי פולין¹².

פרק ג.

החנוך היהודי בורשה בתקופתו

תקופה ארוכה, כשמונים שנה, ישב ר' חיים דוידזון בורשה, מיום שנשא את אשתו מרת רחל בת ר' נפתלי הירש צנצמינר

הגאון ר' חיים דוידזון זצ"ל אבד"ק ורשה

בשנת תקל"ג (1773) עד יום פטירתו בשנת תרי"ד, בהיותו בן תשעים וארבע שנים. במשך התקופה הארוכה הזאת מסוף המאה ה-18 עד אמצע המאה ה-19 חלו תמורות וחליפות רבות אשר שינו את פני קהלת ורשה מן הקצה אל הקצה. התמורות הללו השפיעו גם על החנוך. במחצית השניה של המאה השמונה-עשרה היה החינוך של ילדי ישראל בורשה, כמו בכל פולין, בידי המלמדים ב"חדרים", ובבתי תלמוד-תורה. ישיבות לא היו בורשה עד שנות העשרים של המאה התשע-עשרה, ויהודי ורשה היו שולחים את בניהם ללמוד בישיבת ליסא אצל הגאון ר' דוד טעבעלי (נפטר תקנ"ב), ואח"כ אצל "החות דעת" (ישב בליסא תק"ע—תקפ"ב ועבר לסטרי, שם נפטר בתקצ"ב). מקצתם מיהודי ורשה העשירים, אשר היו לרגל מסחרם שוהים בגרמניה, התחילו להביא עמהם מורים לבניהם מברלין ומברסלאו. בראשונה היו מורים אלה משמשים כמורים פרטיים בבתיהם של בנקירים וסוחרים עשירים בורשה. בעטיין של התמורות המדיניות לאחר ספוחה של ורשה למדינת פרוסיה ב-1796 נמצאה מעתה ורשה בתהליך של "גרמניזציה". ובמשך עשרת השנים עד 1807 הלכה וגדלה הפצתה של הלשון והתרבות הגרמנית ועמה גדלה גם השפעת "השכלת ברלין" על יהודי ורשה. לאחר כבושיו של נפוליון נעשתה ורשה נסיכות עצמאית תחת חסותו של נפוליון שנמשכה משנת 1807 עד 1812, אז נצנצה ליהודי פולין התקוה לקבל שווי זכויות בדומה לאחיהם בצרפת ובכל מקומות כבושיו של נפוליון, והתחילה השפעת השפה והתרבות הצרפתית.¹

באותו פרק, בשנת 1808 (תקס"ח), יזמו שנים ממשכילי ורשה ליסד "בית ספר תיכון בשביל ילדי ישראל", אשר

ילמדו בו גם לימודי קודש וגם לימודים כלליים כמו הלשון הפולנית, צרפתית וגרמנית, חשבון, הנהלת פנקסים, גיאוגרפיה וידיעת המולדת, כדי להכשיר אותם לחיים. הם פנו אל הממשלה בבקשה להתיר להם פתיחת בית ספר הזה בציינם שהם נוטלים על עצמם את עול החזקתו עד אשר יכירו פרנסי הקהלה בתועלתו ובנחיצותו של בית ספר כזה בשביל קידום השכלתם של ילדי ישראל. כדי למשוך לביה"ס את המוני ישראל הם החליטו להכניס לתוך הנהלת בית הספר גם את הרב שכהן אז בורשה. היוזמה הזאת לא נשאה פרי. אמנם הרשיון ניתן וב־20 ביוני של אותה שנה נפתח בית הספר אבל מספר התלמידים שנרשמו בו היה קטן ולאחר כמה חדשים נאלצו לסגרו. אחרי זה נעשו עוד כמה נסיונות לחדש אותו אולם ללא הצלחה. אי־הצלחה זו מראה כי יהודי ורשה ברובם הגדול לא היו מעוניינים בבתי־ספר כאלה. בשביל לימודי הקדש הם הסתפקו ב"חדרים" הקיימים ומי שרצה שבנו ימשיך ללמוד תורה שלח אותו לאחת הישיבות. וכן מי שרצה ללמד את בניו לשון הארץ, חשבון וכדו' שכר לו מורה פרטי. עד כבוש נפוליון נזקקו היהודים ללשון הפולנית וגם הגרמנית אשר הועילה להם בעסקי מסחרם. עם הוסד "נסיכות ורשה" נכנסה לשימוש השפה הצרפתית. סוחרים גדולים, קבלנים וכדו' אשר סחרו עם הצבא הצרפתי נזקקו לידיעת הלשון הזאת².

כך נמשך המצב עד סוף נסיכות ורשה ועד לאחר הקונגרס הוינאי (1815) כאשר ורשה נעשתה משועבדת לרוסיה הצאריסטית משנת 1815 ואילך. בתקופת זמן זו מתחילה לחדור לפולין השפעת ההשכלה הרוסית. ברוסיה כבר התחילה

אז תנועת ההשכלה אצל היהודים. הממשלה הצאריסטית היתה מעונינת בהפצת ההשכלה בין יהודיה ועתה בקשה להרחיב את פעולתה גם על יהודי פולין הקונגרסאית אשר סופחה אליה על פי החלטות הקונגרס הוינאי. יהודי ורשה המשכילים נתנו את ידם לשאיפות הממשלה הרוסית. בורשה נמצא אז המשכיל הידוע יעקב טוגנדהולד ועליו הטילה הממשלה לפתוח בתי ספר עממיים בשביל ילדי ישראל. בשנת 1820 נפתחו שלשה בתי ספר כאלה. התכנית צריכה היתה להכיל לימודי קדש שנלמדו ב"חדר" וגם לימודי חול³. כוונת הממשלה וגם של המשכילים היתה לחסל על ידי כך את ה"חדרים". הקהלה היהודית הבינה את כונתה של הממשלה ולא הסכימה לתכנית. האבות החרדים והמלמדים עצמם, אשר הדבר נגע לפרנסתם, דרשו מהקהלה שתשתדל להוציא מתכנית בית-הספר את לימודי הקדש. "את לימודי הקדש ילמדו ילדינו מפי מלמדים כשרים — טענו האבות — ובבית הספר ילמדו רק לימודי חול המועילים". ואמנם הצליחו בטענתם זו וכעבור שלש שנים, בשנת 1823, בטלו לימודי הקדש בבתי הספר.

בדיעבד גם המשכילים היו מרוצים כאשר הוצאו לימודי הקדש מבית-הספר, בחששם שאם ילמדו בביה"ס לימודי קדש יהפך ביה"ס לאט לאט ל"חדר". וכך יצא הדבר לשביעת רצונם של שני הצדדים וגם המלמדים באו על ספוקם. כתוצאה מכך ירד מספר התלמידים עד החצי. הסבה היתה שלבתי הספר האלה שלחו את ילדיהם לא רק בגלל לימודי החול אלא בעיקר משום ששם למדו גם לימודי קדש ומשפסקו ללמד לימודי קדש הוציאו רוב ההורים את ילדיהם והחזירו

אל ה"חדרים". הנשואים ברובם היו מדלת העם אשר ידם לא מצאה לשלם שכר לימוד ב"חדר", והם אשר דרשו שיוחזרו לימודי הקדש לבית הספר. יהודים פשוטים אלה אמנם רצו שילדיהם ילמדו דרך ארץ. אבל גם תורה. בדצמבר של שנת 1834 הגיש אחד בשם זליג אשרזון בקשה אל שר החנוך חתומה ע"י 43 הורים להכניס את לימודי הדת היהודית לבתי הספר. "לא כל ההורים — כותב הוא בבקשתו יכולים לשלם למלמד פרטי את שכר טרחתו ואלה מהתלמידים אשר לומדים רק בבית הספר ואינם משלימים את לימודיהם בחדר אינם יודעים אפילו להתפלל ואינם מבינים את עיקרי הדת היהודית שהיא יסוד האושר והיושר של כל אדם יהודי".⁴ הממשלה הטתה אזן לבקשות מסוג זה. אולם ראשי הקהלה התנגדו לדבר בטענם שאינם נותנים אמון במורי בית הספר שילמדו לילדי ישראל את הדת היהודית בשעה שהמורים עצמם אינם שלמים עמה, וגם ספרי הלימוד אשר נתחברו ע"י מורים ומחברים מ"המשכילים" אינם משביעים את רצונם של החרדים. בשנת 1835 הציעה הממשלה פשרה: לימודי הדת בבית הספר יעמדו תחת השגחתם של רבני ורשה וגם לא יורו את דת ישראל מתוך ספרי השכלה, אלא מתוך ספרי הקדש כנהוג ב"חדרים".⁵

בחדש מאי שנת 1835 הודיעה הקהלה לכל בתי האבות בורשה שיכולים הם לשוב ולשלוח את ילדיהם לבתי הספר כי לומדים שם כתבי קדש. אבל זה היה צעד רשמי בלבד מצד הקהלה כלפי דרישתה של הממשלה. כלפי פנים ערכו ראשי הקהלה משאל בין יהודי ורשה כדי לדעת לאמתו את מהלך דעותיהם והתשובה שקבלו היא שאין לתת אימון

בלימודי הקדש בבית הספר הנתון בידיהם של מורים, אלא בידי מלמדים יראי שמים. יהודי ורשה ידעו היטב להבדיל בין "בית ספר", אשר המורים בו הם מטעם הממשלה ואשר ריח השכלה ואפיקורסות נודפים מהם, ובין ה"חדר" אשר יראת שמים וקדושה שורים בו.⁶

הממשלה תלתה תקוות רבות בהחזרת לימודי הקדש לבית הספר. היא צפתה שמעתה מספר התלמידים ילך ויגדל. אולם יחסם של יהודי ורשה לבתי הספר הרשמיים עשתה את תקותה לאל. לרגל זה החליטה הממשלה בשנת 1844 לא לפתוח עוד בתי ספר בשביל היהודים, משום שגם הקיימים לא היו מלאים. הממשלה עשתה הכל כדי למשוך לצדה את ראשי המדברים של היהודים החרדים כדי בעזרתם להתגבר על כשלונותיה בענין החנוך היהודי. הקומיסר לעניני החינוך הזמין את ר' חיים דוידזון, שהיה אז רבה הכולל של ורשה, להשתתף במועצת החינוך. הרב דוידזון הבין את כונת הממשלה שעל ידי כניסתו למועצה הוא יתן כאילו הכשר לבתי ספר אלה, ולכן דחה את ההזמנה.⁷

באותו פרק היה עוד ענין אשר ר' חיים דוידזון נדרש להתערב בו. זה היה ענין פנימי בין המלמדים. עם גידול הישוב היהודי בורשה הלך וגדל גם מספר המלמדים אשר באו לורשה מערי השדה. אז הרימו מלמדי ורשה הקבועים צעקה נגד החדשים אשר זה מקרוב באו ודוחקים את רגליהם ומקפחים את פרנסתם. הם פנו אל ר' חיים דוידזון שהיה הרב הכולל, בדרישה שיוציא כרוז שלא יבא שום מלמד מערי השדה לורשה בלי הסכמתו. ואמנם נענה ר' חיים לדרישה זו והוציא כרוז בשנת 1841. אבל המלמדים

לא נשמעו לקול הכרוז וזרמו לעיר הבירה. אז פנו מלמדי ורשה אל הממשלה בבקשה לגרש את המלמדים שבאו מערי השדה. אולם הממשלה לא נענתה לבקשתם כי לא היתה מעונינת כלל לעזור למלמדים במלחמתם נגד חבריהם ורצתה להפטר מכולם יחד. הרב דוידזון לא ראה בעין יפה את פנייתם של מלמדי ורשה אל הממשלה בדבר גירושם של חבריהם אשר באו מערי השדה. הוא חשב את זה לענין פנימי שאין להכניס את הממשלה בו. הממשלה רק חכתה להזדמנות להכניס את ראשה בענין החנוך היהודי ושעת הכושר ניתנה לה כעת. כתשובה לבקשתם של המלמדים, חזרה הממשלה על דרישתה לרשום את כל החדרים ועל כל מלמד הטילה להוכיח את הכשרתו הפדגוגית. בנידון זה פנתה הממשלה בשאלה אל הקהלה על האופי המוסרי והתנהגותם של המלמדים ודרשה הסבר בדבר הכשרתם הפדגוגית, על יסוד מה ניתנה להם מטעם הקהלה הזכות ללמד. על כך השיבה הקהלה שאצל היהודים כל מי שיודע להתפלל רשאי ללמד לזולתו. אין היהודי לומד אלף-בית בכדי שיקרא סתם ספרים, כמנהג אומות העולם — הדגישו בתשובתם — אלא כדי שיהיה אדם מוסרי, ומי שאינו יודע להתפלל אינו יכול להיות כן. משום כך רשאי כל יהודי להיות מורה, וממילא ההכשרה הנדרשת ממורה אצל היהודים שונה מזו הנדרשת אצל לא — יהודים.

ואשר לתעודת האופי המוסרי ותכונותיהם — השיבה הקהלה — הרי כל המלמדים של תורת משה הם בעלי אופי טוב ואלמלא כן לא היו האבות מוסרים לידם את ילדיהם.⁸

פרק ד'

בית המדרש לרבנים בורשה

פרק מיוחד קובע לעצמו חלקו של ר' חיים דוידזון ביסוד בית המדרש לרבנים בורשה ויחסו אליו בהמשך הזמן. בהיות ר' חיים דוידזון רוב שנותיו עוסק במסחר ידע והכיר את הוויות העולם ואת הלך הרוחות של הזמן החדש. הוא בא במגע קרוב עם השלטונות ועם מעמד הסוחרים העשירים מעם הארץ ועל כן הכיר בנחיצות לדעת את לשון המדינה וגם לשונות אחרות. הוא בעצמו למד וידע את השפה הפולנית ואף נתן הסכמה על סדור "תפלות ישראל" שנתרגם ראשונה ללשון הפולנית ע"י צבי ליפקינד ונדפס בורשה בשנת תר"ו-1846. אז היה כבר ר' חיים דוידזון רבה של ורשה. בהסכמתו שנדפסה בראש הסדור מדגיש ר' חיים את תועלתו הרבה של התרגום "שעל ידו יבין המתפלל את פירושן וכונתן של התפלות שהוא אומרן בלשון הקדש". כי היו כבר יהודים אשר לא ידעו פירוש המלות.

גם קודם לכן, בשנת תר"ד נתן ר' חיים הסכמה לספר אחר שהיה כתוב מקצתו עברית ורובו פולנית. שם הספר "קשט אמרי אמת ושלום, בענין התחלקות האמונות והדתות למיניהן", ומחברו — המשכיל הנודע יעקב טוגנדהולד. בהקדמתו לספר כותב טוגנדהולד שהראה את כתב-היד לשני רבנים יודעי פולנית, להרב חיים דוידזון מורשה ולהרב יהודה בכרך מסייעני ושניהם נתנו הסכמתם לספר¹. בספרו זה רצה טוגנדהולד להגן על התלמוד כלפי-

המעלילים שטענו כי „נמצאים בו דברי חרוף נגד הממשלה המשביתים את שלום המדינה וקיום החברה“.

ר' חיים דוידזון כותב בשבחו של המחבר „שנתעורר לאסוף דברי חכמינו הראשונים ולהעתיקם ללשון פולאניא... למען יראו בעליל איך יקר בעיני חכמי התלמוד כבוד המלך ושריו אשר בצלם אנו חוסים“.

ר' חיים דוידזון ראה בעיני רוחו את הטיפוס של היהודי בן הזמן החדש אשר יכול לאחד בקרבו תורה עם דרך ארץ. היינו השכלה עם אמונה בתורת ישראל. לכן כאשר עלה על הפרק דבר יסוד בית מדרש לרבנים בורשה לא התנגד ר' חיים, ביחוד שבתקנון נמצאו סעיפים אשר הבטיחו שהמוסד יתנהל „על טהרת הקדש“. אחד הסעיפים אומר שליד המוסד יהיה בית כנסת ובו יתפללו התלמידים את שלש התפלות מדי יום ביומו, וכן יוקם ליד המוסד בית מרחץ עם מקוה טהרה. עוד סעיף בתקנות מדגיש שהרב הראשי של ורשה או ממלא מקומו רשאי לבקר במוסד בכל עת כדי להשגיח ולראות אם הכל מתנהל שם כשורה לפי דרישות הדת ואם התלמידים מתחנכים באורח דתי².

תכנית לימודי הקדש בכל שש המחלקות היתה רחבה. בראש המוסד עמד להתמנות המלומד הגדול המתמטיקאי ר' אברהם יעקב שטרן, שהיה חבר האקדמיה הפולנית למדעים ויחד עם זה היה תלמיד-חכם גדול ירא שמים וזהיר בקלה כבחמורה ובשבחו באסיפות האקדמיה בבגדיו הארוכים, עטור זקן ופאות וחבוש כפה לראשו היו כל גדולי המדע הפולנית מכבדים אותו והעריצו אותו מאד. על סמך כל אלה האמין ר' חיים דוידזון לפי תומו שמן המוסד הזה תחת

הנהלתו של אדם כשר כר' אברהם שטרן יצאו רבנים כשרים תלמידי חכמים יראי השם אשר יחד עם ידיעותיהם ביהדות יהיו גם אנשים משכילים במדעים כלליים וידעו לשונות אירופה ורבנים כאלה יוכלו להיות לתפארת בשביל יהדות פולין. אמנם את בניו ונכדיו לא הכניס ר' חיים למוסד זה, אלא שכר להם מלמדים ומורים פרטיים בביתו ובפעצמו השגיח על לימודיהם התורניים, ורק להבחן שלחם לבית המדרש ההוא³. בית המדרש נפתח בשנת 1826 וכמנהלו נתמנה ר' אברהם יעקב שטרן, כאשר תוכנן מראש. כסגן לו נתמנה הדיין ר' מאיר הורוביץ, אף הוא ירא שמים גדול, והיה המורה לתלמוד. הוא לא ידע פולנית ושעוריו בגמרא היו על טהרת הקדש כבאחת הישיבות. על כן לא מצא ר' חיים דוידזון לנכון להתחבר לדעתם של המתנגדים לבית המדרש הזה⁴.

לא כן היתה דעתו של הרב הראשי של ורשה באותו הזמן, הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ בעל ה"חמדת שלמה", שהתנגד למוסד הזה מתחלתו. וכן התנגדו למוסד כל החסידים ובראשם הגאון ר' יצחק מאיר אלטר, בעל "חידושי הרי"ם". הם חזו מראש שמהמוסד הזה לא יצאו רבנים תלמידי-חכמים ויראים, ואמנם ראו נכוחה. כעבור זמן קצר נוכח גם ר' חיים דוידזון שהמוסד לא הצליח במשימתו. הוא היה מבקר במוסד מטעם הרב הראשי וראה שהתקנות אינן נשמרות בו בהקפדה יתירה. הגורם לאי-הצלחת המוסד היה איש אחד שלידו נמסרה הנהלת משק הבית. זה היה אנטוני אייזענבוים ששמו הלועזי כבר מעיד עליו שלא היה מן היראים. הוא היה בעל דעות אפיקורסיות ואמרו עליו שבביתו אין מקפידים בשלחן כשר. מלבד זאת היה איש

תככים ורודף כבוד. הוא זכה במשרתו במוסד הזה בגלל מרצו הרב, והודות להשתדלותו אצל הממשלה הושג הרשיון לפתיחת המוסד. ובאמת שאף להיות המנהל היחידי במוסד אלא שלא היה ראוי לכך. משנתמנה למשרת מנהל המשק לא הסתפק בכך והתחיל במעשי תככים כנגד המנהל ר' אברהם יעקב שטרן עד שזה האחרון היה נאלץ להתפטר, ואייזנבוים תפס את מקומו ונעשה מנהל. מיד השתנה כל אופיו של המוסד. אייזנבוים השתדל להכניס למוסד מורים כפי רוחו אשר היו אפיקורסים כמותו, ובית המדרש לרבנים הפך להיות קן להפצת אפיקורסות בין הנוער היהודי אז בורשה.⁵ אחד המורים ושמו בוכנר שהיה מורה לתנ"ך פרסם פמפלט נגד התלמוד תחת השם "התלמוד והבליו". אצל שנים מן המורים יצאו בניהם לשמד. כל מי שנכנס למוסד בעודנו שלם עם אלקיו יצא משם מלא שנאה ובוז לאלקי ישראל ולתורתו. כמובן שבוגרי המוסד הזה לא יכלו להיות רבנים בישראל ואף לא שאפו לכך. בגמרם את המוסד פנו כל אחד לעסקו ולמסחרו ולא נשאו את נפשם לרבנות. וכך איפוא נכשל בית המדרש הזה שנועד לחנך רבנים מדופלמים, ותחת זה הוציא מתוכו אפיקורסים מדופלמים. ובזה הכזיב את אלה אשר תלו בו תקוות. ר' חיים דוידזון ראה בכאב לב כיצד נהרסה תקותו בעטיו של אותו אייזנבוים, אולם להועיל לא יכול. עתה ראה שצדקו ממנו אלה אשר התנגדו למוסד הזה. מתחלתו ונצטרף עליהם במלחמתם נגד בית המדרש הזה. ואמנם לא לשוא נלחמו כי במשך שלשים ושבע שנות קיומו של המוסד, לא רק שלא יצאו מתוכו אף רב אחד, אלא רבים מתלמידיו יצאו ל"שמד" והיו לסכים ולצנינים ליהדות פולין.⁶

ואף שלא רצה ר' חיים דוידזון לקבל עליו שום מנוי צבורי, ובזה הלך בעקבות חמיו המנוח ר' נפתלי הירש צנצמינר, היה עוסק בצרכי צבור באמונה ובמסירות נפש. בעיקר התמסר לענין חנוך ילדי ישראל העניים, אשר לא הלכו ל"חדרים" בגלל אשר הוריהם לא יכלו לשלם שכר לימוד למלמדים. בשביל אלה השתדל ר' חיים דוידזון ליסד בתי תלמוד-תורה על חשבון הצבור. ביחוד התמסר לפעולה זו משנבחר בשנת ת"ר לכסא הרבנות. בכדי שיהיו לו אמצעים כספיים לכך פנה ר' חיים דוידזון בכרוז אל כל בעלי הבתים האמידים בורשה לתמוך בבתי ה"תלמוד-תורה" בעיר. "לאשר בעוונותינו הרבים — כותב הוא בכרוז — שפע הפרנסה מתמעט מדי שנה בשנה ומתרבה העניות בישראל ר"ל וכמה וכמה בעלי בתים דפה, אשר מאז היו ברום המעלה, עתה אין לאל ידם להחזיק את בניהם אצל מלמדים וכו', לכן קמנו ונתעודד להתעורר מחדש לדבר מצוה וכו' לבוא על החתום בפנקס החתומים לתת נדבתו מדי חודש בחדשו".

ולא רק את הגדולים בא לעורך לדבר מצוה זו, אלא גם אל ילדי החדרים בני הטובים הוא פונה באותה המטרה כדי לחנכם במצות צדקה והוא מכניס ל"חדרים" קופסות כדי שהילדים יתרמו מכספם בשביל חבריהם העניים. "ואף גם זאת — כותב הוא בכרוזו — אנחנו מבקשים מאת הבעלי בתים דפה שיראו להחזיק ולסייע את יד בניהם, שיבואו לאורך ימים טובים, שיוכלו להתנדב במתנת ידם להפריש דבר מועט מכסף חוקם לקופת הצדקה (ביקסלעך) אשר נציגם בבית הספר אצל כל אחד מהמלמדים כדי לחנכם ולזכות במצוה זו מנעורים". וגם המלמדים, אשר באו לורשה

מערי השדה למצא פרנסתם בה, הוא מבקש "לתת גם הם מכיסם מתנת ידם כל חדש לפי ערך הכנסתו פה"⁷.

בשעתו של ר' חיים היו כבר הרבה תלמידים יהודים בבתי הספר התיכוניים בורשה. ר' חיים הנהיג בתוך בתי הספר האלה למוד הדת היהודית על חשבון הקהלה והכניס מורים מתאימים לתפקיד זה. ובעצמו היה נוהג פעמים רבות להיות נוכח בשעת השיעורים, כדי להשגיח שילמדו ברוח מסורתית⁸.

פרק ה

פעולתו בתור רבה של ורשה

בי"א בניסן תקצ"ט נפטר רבה של ורשה הגאון ר' שלמה זלמן ליפשיץ. כעבור ימי "השלשים" קראו ראשי הקהל לאספה את בעלי הבתים של ורשה לבחור מקרבם ועד של שלשים איש אשר יעסקו במנויו של רב חדש. הבחירות לועד הזה נמשכו שבועות אחדים, כי האוכלוסיה היהודית בורשה גדלה והתרחבה ואי אפשר היה בפעם אחת לאסוף את כל בעלי הבתים לשם הבחירות. על כן קראו בכל יום לאספה את בעלי הבתים של רובע מסויים. בין חברי הועד הזה היה גם ר' חיים דוידזון שקבל את הרוב הגדול של קולות הבוחרים¹.

כאשר נתאסף הועד לבחירת רב, הציע ר' חיים בתור מועמד את הרב ר' דוד ביחובסקי-לוריא. החסידים שבועד הציעו את מועמדותו של ר' יצחק מאיר אלתר, אולם שאר חברי

הועד החליטו ביניהם שהמועמד המתאים הוא ר' חיים דוידזון בעצמו. הם ראו בו את האיש המתאים להיות רבה של ורשה אחרי ה"חמדת שלמה". [עוד ה"חמדת שלמה" בשעתו היה רגיל לאמר "בלי הרב ר' חיים אינני מתקן דבר"²]. הם מצאו תואנה ובקשוהו לצאת לחדר הסמוך וברגע העדרו העמידו את מועמדותו להצבעה וכולם פה אחד בחרו בו. כאשר חזר קבלו את פניו בקריאות ברכה: "מזל-טוב, רבנו". ר' חיים הופתע מאד והיסס בתחלה לקבל עליו את התפקיד הזה, אולם אחרי הפצרות רבות נתרצה וקבל. ובאמת לא טעו חברי הועד בבחירתם. ר' חיים דוידזון היה אז כבר בן שמונים, ולמרות גילו זה הצטיין ברעננות רוחו, בזכרונו הנפלא, ובכל חושיו, כי "לא כהתה עינו ולא נס ליחו".

לאחר שנבחר לתפקידו הרם חיסל ר' חיים את עסקיו, עקר מדירתו ברחוב שילעץ אשר ליד "שדרות ירושלים", ועבר לגור בבית המיועד בשביל הרב הראשי של ורשה שברחוב נאלעווקי³². בבית זה הוא יסד בית מדרש לתפלה וללימוד. מזכיר מיוחד נתמנה לנהל את חליפת המכתבים שלו בלשון הפולנית, כי כל המו"מ עם שלטונות העיר ועם ראש המשטרה ובכלל עם הרשות העליונה היה צריך להיות בלשון המדינה ואף כל המכתבים והבקשות אל ועד הקהלה והתשובות היו צריכים להכתב בפולנית. חשיבות יתירה נודעת לחליפת מכתבים זו כיון שבהם משתקפים כל חייה הרוחניים של הקהלה בעת ההיא³.

בארכיוני הקהלה בורשה אשר נשמרו עד השואה ההיטלרית נמצאו מכתביו של ר' חיים דוידזון אל הנהלת

הקהלה בענין אשור דיינים אשר הוא מינה ברובעי ורשה השונים, וכן מכתבים בענין החזקתם של בתי תלמוד-התורה שעמדו תחת השגחתו. באחד ממכתביו הוא מבקש מהנהלת הקהלה להקל בדרישתה אחרי תעודת-עניות מאנשים אשר אין בידם לשלם דמי-קבורה בעד מתייהם, כי בכדי לקבל תעודה כזאת מן המשטרה דרוש זמן ובינתיים מתעכבת קבורת המת. במקום תעודה מן המשטרה הוא מציע להסתפק במכתב חתום על ידי שני בעלי בתים ידועים המעידים על עניותו של האיש. כמו-כן הוא דורש בל ישב העגלון המוביל את עגלת המת על העגלה כי דבר זה הוא בזיון המת, אלא ילך בצדי העגלה. במכתב אחר הוא מודיע לקהלה כי יהודי אחד בשם הירשל הענריק מרחוב מיאדאבה לא מל את בנו וכבר מלאו שלשה חדשים לנולד, על כן הוא מבקש מהקהלה לאחוז באמצעים הדרושים לגבי האיש הזה⁴.

בארכיוני הממשלה הפולנית נמצאו מכתביו של הרב ר' חיים דוידזון בהם השיב לשאלות השלטונות בעניני דיני ישראל ונתן הסברתו פופולרית לדין "חליצה" וכן הסביר מה זאת "עגונה". הוא כתב גם בענין האיסור לכהן לשאת גרושה, ומבקש מהשלטונות שלא לאשר נשואין כאלה שהם פסולים על פי דין ישראל.

והנה חליפת מכתבים מענינת בינו לבין בית המשפט העליון בורשה, בענין יהודי אחד מהעיר גלאוונא, שמו יחזקאל בליעבלום, אשר שפך ארצה בליל שבת בבית הכנסת את היין שהיה מיועד לקידוש. הגבאי של בית הכנסת תבע אותו למשפט על עוון חלול הקודש והשופט דנהו לחובה והטיל עליו עונש. הנידון ערער על פסק הדין לפני בית

הדין העליון בצרפו את חות דעתם של הרב והדיינים בגלאוונא וגם מהרב וראש הקהלה של העיר לאוויטש כי הקידוש בבית הכנסת אינו דין ומשום כך אין חלה עליו אשמת חילול הקודש. את כל הענין הזה הביא בית המשפט העליון אל ר' חיים דוידזון כדי לשמוע את חות דעתו.⁵

על כך משיב ר' חיים שהקידוש אינו חלק של התפלה, כי מקדשים על היין לאחר התפלה, ושפיכת היין אינה נחשבת כהפרעת התפלה. בכלל מדגיש הרב דוידזון כי הקידוש בבית הכנסת אינו דין אלא מנהג בלבד, כי כל יהודי חייב לקדש בביתו הוא ולא דוקא על היין. מי שאין לו יין יוצא בקידוש על חלות. הוא אף מביא את דעתו של הגאון ר' יעקב בנימין בן אשר בספרו "שב יעקב" אוסר לקדש בבית הכנסת. "ואף אני בעצמי — כותב הרב דוידזון — בטלתי את המנהג הזה לקדש בבית הכנסת אשר יסדתי", ומסיים, שעל כן דעתו היא שהאיש הנידון פטור מעונש.

בסוף הקיץ של שנת 1843 איימה על ורשה וסביבותיה מגפה. בכדי לקדם את פני הרעה פנתה העיריה אל ר' חיים דוידזון שיסביר ליהודים את כללי הזהירות מן המחלה המדבקת הזאת. באוגוסט 1843 מוציא ר' חיים כרוז בפקודת העיריה אל היהודים היושבים במחוז ורשה, בו הוא מודיע כי הסבה של המגפה היא באכילת בשר בהמה נגועה, או במגע כל שהוא עם הבהמה החולה. על כן מזהיר הרב את היהודים שלא לשחוט בהמות נגועות, שלא לאכול מבשרן, לא לפשוט את עורן ולא לקנות עורן, כי על ידי נגיעה קלה ביותר עלולים להדבק במחלה האנושה המסכנת את החיים.⁶ חודש ימים לאחר הכרוז הזה הוציא הרב דוידזון כרוז

שני, בו הוא מודיע לפי פקודת ראש המשטרה, כי המחלה לא התפשטה בורשה ואת הבשר הכשר יכולים לאכול בלי כל חשש, כי ההשגחה הרפואית של המשטרה היא חזקה מאד ושום בהמה חולה אין מכניסים העירה וגם אין שוחטים. כתוצאה מכך נמנעה התפשטותה של המחלה האיומה בורשה וסביבותיה. ועל כן יכולים היהודים לאכול את הבשר הכשר השחוט בלי כל חשש.⁷

כפי הנראה שהפחד מפני המחלה היה גדול והיהודים חדלו לאכול בכלל בשר וכתוצאה מכך פסקה הכנסת העיריה ממכס הבשר הכשר, והיה על כן צורך להרגיע את הרוחות למען ישובו היהודים להשתמש בבשר.

לא היה ענין מאורע בורשה ובסביבה אשר יכול היה להעשות בלי השגחתו ודעתו של הרב דוידזון. הוא היה האוטוריטטה העליונה ביהדות פולין ובו ראו השלטונות את נציגם היחידי של היהודים בכל הענינים הנוגעים להם.

בידיו של הרב דוידזון היו מרוכזים לא רק עניני ההשגחה על הכשרות וסמיכת השוחטים, אלא גם מנוי הדיינים ומורי הוראה בכל רובע ורובע. עניני הלימוד החינוך לקטנים ולגדולים היו נתונים לחלוטין בידיו ומבלעדיו לא יכול היה שום אדם לבא וללמד ברבים והנה כתב־רשיון אשר נתן לאחד בשם מרדכי מולטווארף וזו לשונו: "ידעתי את הרבני המופלג בו"ה משה מרדכי מולטווארף נ"י מפה קהלתנו יע"א, כי זה רבות בשנים אשר הוא לומד שיעורים עם האנשים בעלי בתים המתפללים בבית־הכנסת שבחצר באנקארט נומר 2188, אשר כעת הגבאי בבית הכנסת הנ"ל הוא ר' יוסף נתן טאנצמאן, ולאשר נודע כי ר' משה מרדכי הנ"ל

מקובל ומרוצה לפני הבעלי בתים הנ"ל ללמוד ממנו חומש ודינים ההכרחיים לידע לכל איש ישראלי, לכן הנני מרשה לו שיחזיק בעבודת הקודש הזה ורשות נתונה לו ממני ללמוד עמהם בבית הכנסת הנ"ל כאשר נהג מאז. באתי על החתום ביום ר"ח כסלו שנת תרי"ב לפ"ק ורשה. נאום הק' חיים דוד זאהן חופ"ק וארשא" 8.

גם מגיד כי יבא לורשה היה חייב להתיצב לפני הרב ורק לאחר שקבל ממנו בכתב יכול היה לקבל רשות מהגבאים ומראשי הקהלה לדרוש באחד מבתי הכנסת בעיר.

פרק ו'

תעמולה לעבודת אדמה.

בין הפעולות הצבוריות של התקופה ההיא יש לציין את התעמולה לעבודת אדמה שניהל ר' חיים דוידזון יחד עם שאר גדולי דורו. כבר משנת 1823 קבלו יהודי פולין את הזכות לחכור אדמה על מנת שיעבדוה בעצמם ולא על ידי פועלים נוצריים. אולם מספר היהודים אשר השתמשו בזכות זאת היה קטן. כדי להמריץ את היהודים לעסוק בעבודת אדמה הוציאה הממשלה בשנת 1841 כרוז שכל יהודי אשר ירצה להתישב על אדמה יהיה חפשי מלעמוד לצבא. כיון שכל ההשפעה על היהודים היתה בידי הרבנים פנתה הממשלה אליהם בענין זה.

בדצמבר 1841 הגישו חברי הקהלה את ברכותיהם לנציב לרגל יום הולדתו של הקיסר ניקאלאי הראשון. הנציב מסר

להם את רצונו של הקיסר שהיהודים יעסקו בעבודת אדמה. הקהלה קראה לישיבה מיוחדת ובישיבה זו השתתף גם הגביר ר' שלמה זלמן פוזנר בעל האחוזה "קוכארי" ואשר אתו כבר נהל משא מתן הנציב לפני כן. הוחלט באותה ישיבת הקהלה שהרב הראשי יחד עם האדמו"רים החשובים ובעלי בתים נכבדים יוציאו כרוז בלשון העברית ובפולנית לכל היהודים ולהסביר להם שתורת ישראל לא רק שאינה אוסרת את עבודת האדמה אלא אדרבא זו נחשבת למצוה, ואף מחוץ לא"י ומן התלמוד רואים כמה נכבדה היתה עבודת האדמה אצל קדמונינו ואף רבים מבין התנאים עסקו בה. על הכרוז חתם ראשונה הרב דוידזון, אחריו האדמו"ר ר' יצחק מוורקין, האדמו"ר ר' ישעיה מושקאט מפראגא, הגאון ר' יצחק מאיר אלתר ואחריהם חברי הקהלה אשר נקראו "משגיחים" (דאזארס).

וזו לשון הכרוז:²

שמעו נא אחינו בני ישראל! אחרי שמענו בתוגת לב דבר... סרה על רבותינו בעלי התלמוד נ"ע, שאסרו לנו עבודת שדות וגנים בחוצה לארץ עד שדברים כאלו אשר אין בהם ממש יוכלו לעשות רושם אצל הממשלה הגבוהה יר"ה. בגלל זה אנחנו החתומים מטה מצאנו את עצמנו מחויבים בחיוב גדול להגיד לבית יעקב דבר אמת הנובע ממעיני תורתנו הקדושה. — ואם אמנם לאנשי בריתנו העוסקים בתלמוד, נגלה ונודע כי לא כן הוא כי מלבד אשר לא נמצא בתלמוד שום שמץ דבר איסור כזה, אף גם נהפוך הוא כי מצינו בתלמוד רבותינו אמוראים הקדושים אשר היו בחוצה לארץ היו להם קרקעות שדות וכרמים ועבדו בעצמם

אף בשכירות פועלי ישראל, אף גם נאמר ונשנה פעמים רבות שהישראלים בחוצה לארץ יוכלו לעבוד עבודת האדמה כל השנים מבלי הפסק אף בשנה השביעית ואין עליהם חיוב תרומות ומעשרות, מה שאין כן בארץ ישראל, הכל כאשר יבואר למטה. אולם למען יפורסם הדבר בין ההמון ולא יהיה לנו שמץ תלונה מהממשלה הגבוהה יר"ה אשר אנחנו חוסים בצלה וחופפים עלינו בחסדם כל הימים, אמרנו הנה נביא דברינו בזה להזכיר אף מקצת מן המקצת מאמרי התלמוד מלבד אשר גם בתנ"ך מבואר". לאחר המובאות מהתנ"ך והתלמוד ומדרשים ממשיך הכרוז: "הנה רואים אנחנו מבעלי התלמוד אם שהיו כולם גדולי המעלה ובלי ספק היו לפניהם דרכי פרנסה, עם כל זה לאשר עיניהם השכילו וראו אשר אין טוב לאדם לתכלית כי אם לעמול ולטרוח בעבודת האדמה ולהנות מיגיע כפיו כמאמר הכתוב יגיע כפיו כי תאכל אשריך וטוב לך, עבודה זו לא היתה מעולם בזויה ושפלה חס וחלילה, זולת היה איזה אונס ומניעה אשר עזבו אחינו בני ישראל העבודה הזאת, וכעת אשר הגדיל ה' עמנו לחסות תחת כנפי אדונינו החסיד הקיר"ה ושרי הממשלה הגדולים החפצים בהצלחתנו ולקרב אחינו בני ישראל למלאכת עבודת האדמה להחיות נפשם ולהמציא טרף חוקם ובני ביתם באמונה ובכבוד, מי ומי אשר לו באפשרות להגיע לעבודה זו, מהראוי כי יטרח וישתדל ברצון טוב בכל גופו ומאודו להגיע לאושר והצלחה הוא ובני ביתו בזה ובבא ויהיה לחן ולחסד בעיני הממשלה הגבוהה להיטיב עמו כיד ד' הטובה עליהם. והנה אחרי הודענו את כל אלה הנה מהראוי ומחויב לכל רב ומורה לפרסם הדברים בפרסום רב, איש לפי שכלו

יטעים הדברים בנועם אמרים לעורר בלב אחינו בני ישראל
 רצון וחשק נמרץ לעבודת האדמה, ולהסיר תלונות חנם
 מאמרי חכמינו ז"ל. אלה דברי כבוד הגאב"ד דפה בצירוף
 הגבירים המפורסמים המשגיחים דפה ובצירוף יחידי סגולה
 נכבדים ומשכילים מפורסמים הבאים על החתום יום ב' י"ד
 טבת תר"ב פה ווארשא.

הק' חיים דוד זאהן חופ"ק הנ"ל

הק' יצחק מווארקא הק' ישעיה בר"מ מושקאט (אב"ד
 פראגא)

שלמה זלמן פוזנר, יעקב אפשטיין, א. רוזין

הק' יצחק מאיר בהרב מור"י ז"ל אלטר

המשגיחים דפה: ממלאי מקום:

- (1) מ. רוזין (יו"ר) בעריש ווילנער
- (2) חיים יונה יאנאש יעקב בערקזאהן
- (3) אברהם בר"מ ווינאווער, מאיר בערזאהן
- (4) יעקב טוגענדהאלד ל. לעווענבערג
- (5) חיים גרשון האללע זלמן אברהםזאהן

פרק ז

הפעולה למען ארץ ישראל

מאז ומתמיד תפס ענין א"י מקום נכבד אצל יהודי פולין.
 בראשית המאה התשע-עשרה היתה התעוררות גדולה בין
 יהודי פולין לעלות לא"י, והפעולה למען הישוב בא"י לבשה
 צורה מאורגנת. כבר בשנת תקפ"א-1821 היה קיים בורשה

ועד לאוסף מעות א"י. בראש הועד הזה עמדו ר' שלמה אייגר, בערעק בן שמואל זביטקובר ואלקנה לברטובסקי, גובר. בכל בית כנסת ובית מדרש בורשה וגם בערי השדה היתה תלויה קופת א"י ונאמנים מיוחדים נשלחו מטעם הועד פעם בשנה לאסוף את הכסף מתוך הקופות. כ־500 יהודי פולין עלו בתקופה ההיא לא"י ובגלל התנאים המיוחדים ששררו אז בארץ הקדש לא מצאו שם את מחיתם והיו זקוקים לתמיכה מאחיהם בחוץ לארץ. קהלת ורשה נטלה על עצמה את חלק הארי של הוצאות התמיכה בהם, וכן תמכה בידי אלה אשר רצו לעלות. ב־1822 הקציב הועד הנ"ל 7000 זהוב כדי לתמוך באלה אשר רצו לעלות לא"י, נוסף על ה־500 יהודי פולין שכבר ישבו בארץ¹.

בתקצ"ז (1837) אנו מוצאים בראש קופת א"י את ר' חיים דוידזון. אותה שנה, תקצ"ז, התחולל אסון על ראש יהודי צפת. אלפי נפשות נספו ב"רעש הגדול" והנותרים היו זקוקים לעזרה. משלוח הכסף מפולין, שהיתה תחת שלטון רוסיה, נאסר אז והיה הכרח לחפש דרכים בלתי ליגליות לאוסף הכספים בין יהודי פולין והעברתם למטרתם. על אף האיסור מטעם הממשלה הרוסית נאסף אז בין יהודי פולין כסף רב לטובת אחיהם בארץ הקדש. בשנים תקצ"ח (1838-1840), שנתים קודם התמנותו של ר' חיים דוידזון כרבה של ורשה, נאספו 41.000 רובל ובשנים תר"י-תר"א (1850-1851) כ־17000 רובל. את הכסף היו מעבירים אל השר מונטיפיורי ללונדון ומשם לירושלים².

ההפרעה למשלוח הכספים בדרך זו באה דוקא מצדו של יהודי אחד אשר היה לשמצה בעיני היהודים בגלל פעולתו.

זה היה המשכיל יעקב טוגנדהולד אשר התמנה מטעם השלטונות להיות הצנזור של ספרי היהודים. הוא התערב גם בענין אוסף הכספים למען א"י והעברתם ומסר לשלטונות על פעולות הועד. במכתב אל המושל פסקביטש משנת 1852 הוא כותב שמן הראוי לשים עין על פעולת הועד למען א"י ולאסור את העברת הכסף לחו"ל כי ראוי להקדיש את הכסף לתמיכה ביתומים ואלמנות של היהודים בפולין גופא.

אולם דעתו של המושל הרוסי כפי הנראה היתה שונה מדעתו של טוגנדהולד היהודי ולא זו בלבד שהמושל העלים עין מפעולות הועד אלא שהוא בעצמו היה בין המנדבים למען נפגעי הרעש בצפת. בשנת 1852 הגיע אל פסקביטש מכתב מירושלים אשר בו מודים לו היהודים על תרומתו³.

אחד העסקנים בעניני א"י באותה התקופה היה המגיד ר' בנימין דוד ב"ר יצחק רבינוביץ. הרב דוידזון בהסכמה לספר "תורת האדם" להרמב"ן מהדורא שניה שהוציא המגיד הנ"ל בשנת תר"א (1840), כותב על אודותיו: "הרב המופלג בתורה ומפורסם מוה"ר בנימין דוד נ"י במהור"ר יצחק ז"ל, עוסק פה בעבודת הקדש בעניני א"י ת"ו".

פרק ח

ענין הצבא והלבוש היהודי

בימיו של ר' חיים דוידזון עמדה יהדות פולין בסימן מלחמה נגד שתי גזירות שהמלכות זממה נגדם: גזירת עבודת הצבא והגזירה על הלבוש היהודי. וראוי לציין

שהמלחמה נגד שני דברים אלה לא פסקה אצל יהודי פולין כל שנות קיומה. גם בתקופה שבין שתי המלחמות 1918-1939 כאשר עם תום מלחמת העולם הראשונה ב-1918 קמה פולין לתחיה מתחת עול רוסיה, והקימה צבא משלה, נכנסו גם היהודים כאזרחים שווי זכויות לשרת בצבא הפולני ויסדו רבנות צבאית כדי לשמור על הענינים הדתיים שלהם. ובכל זאת נקטו היהודים החרדים בכל מיני דרכים ואמצעים, כשרים וגלתי כשרים, כדי להיות פטורים מן הצבא. הסבה היחידה לכך היתה החרדה מפני טשטוש הצורה היהודית, ועבירה על דיני ישראל כגון חלול שבת ומאכלים אסורות. כי אי אפשר היה לחייל יהודי בצבא הפולני שלא לעבור עבירות אלו. הנסיון הראה שאמנם רובם הגדול של הצעירים אחרי שובם משרותם בצבא נשתנו לגמרי ויהססו לדיני ישראל נעשה קל. הכלל "כיון שעבר אדם עבירה ושנה נעשית לו כהיתר" — התאמת. על כן השתדלו החרדים בכל מיני אמצעים כדי לפטור את בניהם מעבודת הצבא. הבנים התענו והסתגפו עד כדי הטלת מומים בגופם כדי לזכות בפטורם. היתה זו דאגה גדולה בכל משפחה יהודית משהגיע הבן לגיל הצבא.

גם הלבוש היהודי המיוחד החזיק מעמד במשך דורות רבים עד לשואה הנאצית. ה"קפוטה" הארוכה וה"כובע" היהודי המיוחד — זה היה הלבוש היהודי המסורתי בפולין והחרדים הקפידו מאד שלא לשנותו, ומי שפרץ את הגדר ולבש "קצרים" היה נחשב כאדם שיצא לתרבות רעה, כהולך "בחוקות הגויים", והיה נקרא כפי כל — "א דייטש" — היינו אשכנזי, מלת גנאי ושם נרדף לאפיקורס ומין. ובבתי

מדרש של חסידים ("שטיבלעך") היו מחרימים אדם כזה ולא יכול היה לבא בקהלם. וכך נמשך הדבר עד שנות השואה האחרונה. יהודים מסרו את נפשם על הלבוש המסורתי ובו ראו את אחד הגדרים נגד התפרקות ממסורת ונגד ההתבוללות. שני הענינים הללו, הצבא והלבוש, עמדו בראש דאגת יהודי פולין בימיו של ר' חיים דוידזון במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. מלבד שכבה דקה של משכילים אשר רצו בריפורמה, עמדו כל יהודי פולין כחומה בצורה נגד כל התקפה מבחוץ ודחו כל התפרצות לתוך חייהם הפנימיים. ל"גזירת הרעקרוטים" שעלתה אז על הפרק לראשונה, התנגדו בכל תוקף וקהלת ורשה נעשתה מרכז, משם התנהלה המלחמה נגד הגזירה הזו. בידיעתה ובחסותה של הקהלה היו מבריחים לחו"ל את הצעירים אשר נתחייבו לעמוד לצבא. את יהודי פולין עוד לא קראה הממשלה הרוסית לצבא לפי שעה, אף על פי שההצעה בדבר זה היתה מוכנה מאז ספוחה של פולין לאחר הקונגרס הוינאי. לאחר המרד התחילו הרוסים לגייס את הפולנים לצבא ביתר חומרה. ביחוד שפכו את חמתם על בניהם של אלה שהשתתפו במרד 1831. בגיל צעיר היו לוקחים אותם מחיק הוריהם ושולחים לסיביר הרחוקה. באופן כזה סבלו הפולנים מ"חטיפת הקנטוניסטים" בימי הצאר ניקאלאי הראשון, לא פחות מהיהודים. את ילדיהם של הפולנים היו מעבירים לדת הפרובוסלבית, ואת ילדי היהודים היו כופים ל"שמד". החל מ-1834 היו מוציאים מפולין מדי שנה בשנה כחמשת אלפים צעירים פולניים למרחקי רוסיה לשרת בצבא במשך חמש-עשרה שנה, אולם את יהודי פולין עדיין לא לקחו לצבא. להם הוחלפה עבודת

הצבא בתשלום מס שנקרא "מס הרעקרוטים". הממשלה הצארית הסכימה ברצון לקבל "כופר נפש" מהיהודים חלף עבודה בצבא. היא הטילה על יהודי פולין מס רעקרוטים כללי בסך 600.000 זהובים, מלבד הסכום של 100,000 זהוב שהטילה על יהודי ורשה לחוד. אם נוסיף לכך את הסך 100.000 זהוב הוצאות הגביה, נמצא ש"מס הרעקרוטים" עלה ליהודי פולין 800.000 זהובים לשנה. את הסכום הזה חלקה הקהלה על כל נפש באופן יחסי לפי דרגת אמידותם, את העניים שחררה הקהלה לגמרי מתשלום מס זה. מספר הרעקרוטים אשר קהלות פולין נדרשו להמציא כל שנה היה 300. יצא איפוא ששחרורו של כל רעקרוט עלה ליהודי פולין סך של יותר מ־2,500 זהוב לשנה. קהלת ורשה נשאה בחלק הארי של המס לגבי שאר הקהלות והמס הזה היה לעול כבד על המשלמים המעטים. מושל ורשה, הגרף זאיונטשיק, שהיה ידיד נפש לבערעק בן שמואל זביטקובר, השתדל לפני הקיסר אלכסנדר ה־1 להפחית מכסת המס המוטלת על ורשה, אולם ההשתדלות לא הועילה. הקיסר תבע שיהודי ורשה ישלמו את המכסה במלואה או שילכו לשרת בצבא. ומאז שנת 1818 שלמו יהודי ורשה את מס הרעקרוטים בסך 100.000 זהוב מדי שנה בשנה³.

לאחר מרד 1831 התחילה הממשלה של ניקאלאי הראשון לחבל תחבולות כיצד להעלות את ההכנסות מיהודי פולין. מס הרעקרוטים ששלמו יהודי פולין היה בעיניה כאין וכאפס, כי ערך הכסף ירד אז. על כן הוצע לבטל מס הרעקרוטים ובמקומו באה חובת הצבא על יהודי פולין ומי שלא ירצה לשרת יוכל לקבל תעודת שחרור תמורת 400 רובל. אולם הקיסר ניקאלאי

הראשון התנגד להצעה זו שיהודים יוכלו לקנות להם תעודות שחרור בעד כסף. בשולי ההצעה הוא רשם: „לסחור באנשים — דבר זה אינו מותר ברוסיה“⁴.

הקונסטיטוציה החדשה של פולין הקונגרסאית, אשר סופחה לרוסיה עפ"י החלטת הקונגרס בווינה בשנת 1815 אחרי מפלת נפוליון, הטילה חובת צבא גם על יהודי פולין אשר עד אז היו חפשיים מחובה זו, ואשר הוחלפה להם בתשלום „מס רעקרוטים“. הפקודה משנת 1816 הטילה את חובת הצבא על כל תושבי פולין מגיל 20 עד 30. אנשים נשואים קבלו פטורין. מאחר שהיהודים בגיל זה היו נשואים כולם, לא נמצאו יהודים בצבא. על כן באה מטעם הממשלה הרוסית פקודה חדשה לגבי היהודים שהם חייבים צבא בין שהם נשואים בין לאו. אולם הנחה אחת ניתנה להם, שכל יהודי החייב צבא רשאי להעמיד ממלא מקום תחתיו יהודי אחר בלי הבדל גיל¹.

עבודת הצבא ברוסיה היתה קשה וממושכת. היא נמשכה עשרים וחמש שנים. בשביל הפולנים נעשתה הנחה: רק חמש-עשרה שנים. היהודים לא התלהבו להיות חיילים בצבא הקיסר הרוסי ורבים מהם היו בורחים מן הצבא באמצע הדרך. הקהלה בורשה נתנה חסות לעריקים האלה והיו עוזרים להם לברוח מפולין. לפרוסיה לא יכלו לברוח כי הממשלה הפרוסית לא רצתה לקבל את העריקים והיתה מחזירה אותם. המקום היחיד אשר יכלו למצא מקלט שם היתה גליציה השכנה. כל פולין היתה מלאה אז ארגונים חשאיים אשר סייעו לפליטי הצבא בבריתתם. „קערות“ מיוחדות היו עומדות בבתי הכנסת לאסוף כסף בשביל „פדיון שבויים“ אלה. כך נמשך המצב עד

שנת תקצ"א (1831) שנת המרד, וגם לאחר מכן. בשנת תקצ"ז (1837) נאסר יהודי אחד מקאנסקאוואלא ונערך משפט נגדו על שהיה נוסע בערי פולין לאסוף כסף ל"פדיון שבויים", לשחרר יהודים מעבודת הצבא. ובאותה שנה נאסרו עוד שני יהודים מוילנא אשר באו לפולין לשם המטרה הזאת.²

בחרדה חכו הכל להופעת הפקודה בדבר חובת הצבא. עתה היה ברור שלא יוכלו להמלט מפני הגזירה לשרת בצבא, קהלת ורשה נטלה על עצמה את היזמה לקדם את פני הרעה להשתדל לבטל את הגזירה לפני שתופיע. אמנם המשכילים דעתם היתה נוחה מחובת הצבא. הם לא התנגדו, ואדרבא נהלו תעמולה בעד חובת צבא ליהודים. אבל שאר היהודים שהיו רוב מנינה ובנינה של יהדות פולין ראו בדבר גזירה קשה, והתחילו לפעול למען ביטולה. ראשי המדברים בענין זה היו האדמו"ר ר' יצחק מווארק, הרב ר' חיים דוידזון זר' יצחק מאיר אלטר.⁵

פרק ט'

גדול בתורה

עוד קדם התמנותו כרב ראשי בורשה היה ר' חיים נודע בחוגי הלומדים כגדול בתורה. ה"חמדת שלמה" שהיה אז הרב בורשה לא עשה דבר לתקנת הצבור בלי להתייעץ עמו. אולם ביחוד התפרסם בשנות כהונתו ת"ר-תר"ד. הרבה שאלות ותשובות להלכה כתב בשנות כהונתו לרבנים שונים בקהלות פולין, אולם לא נשארה מהן אף אחת, כי את כולן שרף קודם פטירתו, אבל שמו נזכר בשו"ת

שנכתבו אליו ונדפסו בספריהם של מחבריהם. מהתארים שכתבו אליו רואים שהיה מקובל על גדולי הדור. הגאון ר' אליהו רגולר אבד"ק קאליש פונה אליו בשנת תר"ב בלשון זו: "הרב הגאון הגדול החריף ובקיא המפורסם בתורה ויראת ה' וענות צדק, סיני ועוקר הרים, כבוד שמו מפואר ומהולל בשערי בת רבים מוהר"ר חיים נ"י אבד"ק ווארשא" ¹. מתוכן המכתבים רואים שר' אליהו רגולר בקר אצל ר' חיים בורשה והיה להם מו"מ בהלכה. שנמשך לאחר מכן בכתב ביניהם. וכן נזכר ר' חיים דוידזון בשו"ת של הגאון ר' בעריש אשכנזי אבד"ק לובלין ².

מה שנשאר בדפוס מאת ר' חיים דוידזון, הן הסכמותיו בלבד שנתן לספרים שונים. הרבה ספרים שנדפסו באותו פרק זמן, נושאים בראשם את הסכמתו. כגון הספר שו"ת "בגדי ישע" להגאון ר' שמואל הלוי מו"ץ בביאליסטוק (נדפס בוילנה בשנת תר"ד), נושא את הסכמתו של הרב דוידזון משנת תר"ג. בשנת תר"ו הוא נתן את הסכמתו לספר "מנחת עני" להגאון ר' סיני ספיר אבד"ק ברעזין ובשנת תר"י כתב הסכמה לספר שו"ת "משיבת נפש" להגאון ר' אריה ליב צונץ אבד"ק פלוצק.

ביתו של הרב דוידזון בורשה היה בית ועד לחכמים. רבנים מכל גלילי פולין היו מתועדים בביתו לשאת ולתת בעניני הלכה. תלמידי חכמים עניים היו מוצאים אצלו סעד ותמיכה. בין באי ביתו היו גם בחורים ואברכים צעירים. את המוכשרים שבהם היה מקרב ביותר ושלח אותם על הוצאותיו ללמוד אצל רבנים גדולי תורה. את הכסף למטרה זו היה נותן לו בנו ר' נפתלי, שהיה חתנו של הגביר הגדול

ר' לייבוש חלפן (אביה זמיסדה של משפחת הבנקאים הידועים "לעסער — לוי). הבן ר' נפתלי תמך באביו בכל עניני הצדקה, כי הרב דוידזון בעצמו לא היה עשיר וחי ממשכרתו בלבד, שקבל מקהלת ורשה וזו הספיקה לו לפרנסת ביתו בלבד. אולם ר' חיים היה רגיל עוד מהשנים הטובות בטרם היותו רב, כשהיה עשיר, לפזר הרבה מכספו ומהוננו, ועתה כשנתרושש לעת זקנותו, תמך בו בנו העשיר כדי שיוכל להמשיך במעשי צדקה שלו, כמאז ומתמיד³.

על דמותו וגאונותו של הרב דוידזון מעיד בן דורו המגיד-ר' בנימין דוד ב"ר יצחק רבינוביץ מורשה בקונטרס ההספד "רוח חיים"⁴, שהוא הספידו אחרי פטירתו של הרב דוידזון בשנת תרי"ד. ר' בנימין דוד הנ"ל כותב בהספדו: "רב ימיו עברו בתורה וגדולה, עושר וכבוד, ובניו רבנים. תורה ונביאים וכתובים עם מפרשיהם הראשיים ועל דגלם חכמת הדקדוק המסורת והטעמים היו ערוכים על שפתיו ולא היה לו שום ספר ממין זה שלא הגיה בעצמו בכתב ידו ממש. משניות עם התוספות יו"ט היה בקיא בעל פה ומכמה שנים שמעתי ממנו שהיה דרכו לחזור ח"י פרקים ליום וכן ביום השבת היה חוזר על כל סדר מועד בש"ס בבלי וירושלמי. ראיתי בקיאותו עת הבאתי לדפוס ספר הנכבד "תורת האדם" להרמב"ן זצ"ל מדפוס ונציה, אשר שם לא היו מראי מקומות מצוינים והוא ז"ל בלי חיפוש ובדיקה רשם בכתב ידו כל המראי-מקומות כמו שהם עתה בדפוס דפה. היה בקיא בכל ספרי שו"ת ובשעה שדבר עם ת"ח בענין איזו הלכה הנוגעת לאחד מספרי השו"ת מיד פתח והראה את המקום וכן עיין בספרי הזוהר והגדה וספרי קבלה. בענין הלכה למעשה היתה לו קבלה מאה רבו

הגאון בעל „חות דעת“ מליסא, ובשעה שהיה מעלה את שמו על שפתיו היה כולו מדבר בכבוד וביראה. וכן היה מזכיר את הגאון ר' עקיבא איגר וברטט ובאימה היה מזכיר זמן החבורה הקדושה הזאת וקרא לה „אכסניא של תורה“.

ועוד מעיד הנ"ל:

„ראיתיו בעת אשר הגיע לשנים שיאמר האדם אין לי בהן חפץ [כלומר לעת זקנותו המופלגת]. והוא ז"ל עמד טעמו בו וריחו לא נמר לא כהתה עינו בכל השנויים החיצוניים שעברו עליו כידוע לכל מכיריו לא הזיזוהו ממקומו ולא פסק סדרו מכל הנהגותיו הסדורות לו... וזריזות שהיתה בו לכל דבר מצות ואיך היה מחבב ת"ח בחיבה יתירה גם בגופו וגם במאודו ולא החזיק טובה לעצמו על פעולה טובה שעשה...“

פרק י

אחרית ימיו

בן שמונים היה ר' חיים דוידזון כאשר נתמנה לרב ראשי בורשה וכארבע עשרה שנה שרת בתפקיד זה. למרות זקנותו המופלגת עמד הכן על משמרתו וללא לאות שקד על תקנת הצבור כל השנים. בחייו ידע גם צער הרבה. מלבד התרוששותו לעת זקנה דכא אותו מותו הפתאומי של בנו בכורו ר' אברהם אבלי שהיה גאון בתורה ובעודו צעיר לימים נתקבל לרב בקהלת ביאלא ומת צעיר על פני אביו¹.

למרות כל זאת היו כל חושיו וכחות נפשו רעננים ומלאי מרץ ופעילות עד ימיו האחרונים. מעודו ועד יומו האחרון לא נזדקק למשקפים ורק שבועות מעטים לפני פטירתו התחיל

חש חולשה. זה היה בחדש אדר תרי"ד. אז קרא אליו את כל בניו ונכדיו ומסר לידם את צואתו אשר בה מבקשם שלא יספידוהו ולא יכתבו על מצבתו שום תוארים ושום שבחים.² את כל כתביו, חידושי תורה ושו"ת, אשר כתב בימי חייו, אסף ובמו ידיו שרפם, כי חשש פן ירצו להדפיסם לאחר מותו, והוא ברוב ענוותנותו חשב שאינם ראויים לפרסום.³ ב"ז אדר תרי"ד החזיר את נשמתו לשמים בלי מחלה ויסורים, כשהוא זקן ושבע ימים. בן תשעים וארבע היה בפטירתו.

קהלת ורשה התאבלה אחרי פטירתו. קברו נחצב ליד קברו של ה"חמדת שלמה", הרב הראשון של ורשה. בכל בתי הכנסיות נערכו הספדים. ביחוד הספידו המגיד ר' בנימין דוד רבינוביץ שהיה בן בית אצלו מיום שנעשה רב וההספד הזה נדפס בקונטרס "רוח חיים"⁴.

גם העתונות הפולנית פרסמה מאמרי אבל על פטירתו. השאיר אחריו בנים. מלבד בנו בכורו הגאון ר' אברהם אבא שנפטר על פניו, גם שאר בניו היו כולם למדנים מופלגים מנעוריהם, אבל הם התמסרו בעיקר לעניני מסחר ונימנו על הסוחרים הנכבדים בורשה. ביחוד נתפרסם בנו השני ר' נפתלי שהיה חתנו של הגביר ר' ליבוש חלפן. הוא ניהל עסקים גדולים והיה נוסע לירידים שבלייפציג. בימים ההם כשמסילת ברזל לא היתה עדיין, נחשבה נסיעה אחת לשנתיים ללייפציג למאורע גדול. יחד עם היותו סוחר גדול לא החסיר ר' נפתלי יום אחד בלי שיעור בגמרא ולקח חלק פעיל בעניני הצבור של קהלת ורשה. בחיי אביו היה יד ימינו ויועצו בכל עניני הרבנות והקהלה.⁵

מקורות וציונים

ל"חמדת שלמה"

פרק א'

- 1 „תולדות החמדת שלמה” מאת הרב יקיר מנדלסון בסוף ספר שו"ת חמדת שלמה הוצאת ורשה תרפ"ב: 2 „העבר וההווה של יהודי פוזנא” בגרמנית מאת הפנר והרצברג. 3 שם. 4 שם. 5 שם. 6 הקדמת ה„חמדת שלמה” לספרו שו"ת חמדת שלמה שיצא לאור בחייו בשנת תקצ"ו. 7 שם. 8 שם. 9 שם. 10 הפנר והרצברג „העבר וההווה של יהודי פוזנא”.

פרק ב'

- 1 פנקס ד' ארצות ע' 383 סי' תש"ב. 2 „דברי ידידות” מאת בנו של ה„נודע ביהודה” ר' יעקבא מברוד בהקדמה לשו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא. 3 שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא חו"מ סי' כ"ז. 3 תולדות חמדת שלמה. 4 שו"ת נודע ביהודה מ"ק חו"מ סי' כ"ח. 5 שם מהדורא תנינא אה"ע סי' מ"ז. 6 שם סי' כ"ה. 7 שם סי' ס"ד. 8 שם סי' ע"ט. 9 שם סי' ס"ג. 10 שם מ"ק חו"מ סי' כ"ח. 11 בספר „שבעה עינים” מאת הגאון ר' שלמה קלוגר. 12 העבר וההווה של יהודי פוזנא מאת הפנר והרצברג. 13 שם. 14 שם. 15 „מופת הדור” להרב י. קמלהר. 16 שם. 17 שם. 18 הצוואה שבראש ספר „זכרון שארית יוסף” מאת ר' יוסף הצדיק, קולומיאה תרמ"ב. 19 שם. 20 שם. 21 שם.

פרק ג'

- 1 הקדמת ה„חמדת שלמה” לשו"ת חמדת שלמה. 2 ספר הדרושים ל„חמדת שלמה” נדפס ורשה תר"ג דרוש ג' לאלול. 3 שם. 4 שו"ת חמדת שלמה אה"ע סי' כ"א—כ"ב. 5 שם סי' כ"ז. 6 שם סי' כ"ח. 7 שם סי' ט"ז. 8 שם סי' ט"ו—כ'. 9 שם סי' כ"ג—כ"ה. 10 שם סי' ל'—ל"א. 11 שם סי'

- מ"ח—נ"א. 12 שם סי' ס"ב. 13 שם או"ח סי' י"ז—י"ח.
 14 שו"ת ברית אברהם אה"ע סי' מ"ד נ"א. 15 שו"ת "משיבת
 נפש" להגאון ר' אריה ליב צינץ סי' ל"ו, מ"ז. 16 שו"ת חמדת
 שלמה אה"ע סי' ל"ז, מ"ב. 17 שם סי' מ"א. 18 שם סי'
 מ'. 19 שם סי' ס"ד, פ"ג. 20 שם סי' ס"ג, ע"ט.
 21 שם או"ח סי' ח'. 22 שם אה"ע סי' ס"ז. 23 שם סי'
 ה'. 24 שם יו"ד סי' כ"ט. 25 שם חו"מ סי' ה'.
 26 "תולדות החמדת שלמה". 27 שו"ת "פרי חיים" מאת הגאון
 ר' חיים ליב אפשטיין או"ח סי' ג'. 28 "תולדות החמדת שלמה".
 29 שו"ת "מאורות נתן מאת הגאון ר' נתקי שפיגלגלאס מו"צ בורשה
 סי' נ"א. 30 "תואר פני שלמה" מאת הרב ר' שלמה זלמן
 לנדסברג מפוזנא נדפס קראטאשין בשנת תר"ל ע' 21.

פרק ד'

- 1 "תולדות חמדת שלמה". 2 שם. 3 שם. 4 שם.
 5 שם. 6 שם. 7 "בית אהרן" מאת הגאון ר' אהרן מקויל
 שנדפס בפיעטרקוב תרצ"א ע' 200. 8 "תולדות חמדת שלמה".
 9 שם. 10 שם. 11 שם. 12 שם. 13 שם. 14 שם.

פ"ק ה'

- 1 שו"ת חמדת שלמה או"ח סי' ט'. 2 "תולדות חמדת שלמה".
 3 שו"ת הרי"ם מאת הגאון ר' יצחק מאיר אלתר או"ח סי' ה'.
 4 שם. 5 שו"ת חמדת שלמה אה"ע סי' ח'. 6 שו"ת "פרי
 חיים" אה"ע סי' ז'. 7 בראש ספר "דברי שמואל מאת הגאון
 ר' נח שמואל ליפשיץ מטורבין. 8 רשימות כרך ה' מפנקס
 דקהלת זקריצין מאת הרב י. אבידע ע' 126. 9 שם ע' 114.
 10 שו"ת "זית רענן" מאת הגאון ר' משה יהודה זילברברג מקוטנא
 ח"א סי' ב'. 11 שו"ת "פתחי שערים" מאת הגאון ר' ישכר
 אבד"ק טשנסטוכוב סי' מ"ה, ס"ג. 12 שם סי' ס"ח.

פרק ו'

- 1 תולדות היהודים בורשה מאת ד"ר יעקב שצקי ח"א ע' 253.
 2 שם ע' 254. 3 שם ע' 261. 4 שם ע' 233. 5 שם ע'
 292. 6 שם ע' 293. 7 שם ע' 294. 8 שם ע' 86—285.
 9 שם ע' 287. 10 „יודישע בילדונגס פאליטיק אין פוילען" מאת
 ד"ר י. שצקי ע' 42—37. 11 שם ע' 45. 12 בספר „דברי
 גדולים" מאת הרב צבי יחזקאל מיכלסון ע' ה'. 13 „המשפחה
 דוידזון" מאת פרענק וואגאראדסקי ע' 35—34. 14 „יודישע
 בילדונגס פאליטיק אין פוילען" ע' 48. 15 שם ע' 239.
 16 תולדות היהודים בורשה ח"ב ע' 117. 17 שם ח"א ע' 298.
 18 שם ע' 297. 19 שם ח"ב ע' 141. שם ח"א ע' 321.
 21 שם ח"ב ע' 282. 22 שם ע' 124. 23 רשימות של נכדו
 הרב אהרונסון מפתח-תקוה בעתון „שערים" ר"ח אדר תשי"ח.

לר' חיים דוידזון

פרק א'

- 1 משפחת דוידזון מאת פרענק ווגורודסקי ע' 7. 2 שם. 3 שם
 ע' 8. 4 שם. 5 שם. 6 שם ע' 9. 7 היהודים
 בורשה ח"א ע' 161. 8 משפחת דוידזון ע' 14. 9 שם ע'
 15. 10 שם ע' 22. 11 שם ע' 24. 12 היהודים בורשה
 ח"א ע' 373. 13 משפחת דוידזון ע' 26. 14 היהודים בורשה
 ח"ב ע' 155.

פרק ב'

- 1 משפחת דוידזון ע' 27. 2 שם ע' 27. 3 שם ע' 28.
 4 שם. 5 שם ע' 29. 6 היהודים בורשה ח"א ע' 313.
 7 שם ע' 313. 8 שם ע' 314. 9 משפחת דוידזון ע' 30.
 10 היהודים בורשה ח"א ע' 321. 11 שם ע' 322. 12 שם ע'
 315.

פרק ג'

- 1 היהודים בורשה ח"א ע' 225. 2 שם ע' 232. 3 שם ע'

286. 4 שם ח"ב ע' 102. 5 שם ע' 104. 6 שם.
7 שם ע' 107. 8 שם ע' 109.

פרק ד'

1 ספר „קשט אמרי אמת ושלום" מאת יעקב טוגנדהולד נדפס בורשה תר"ד. 2 משפחת דוידזון ע' 32. 3 שם ע' 34. 4 היהודים בורשה ח"ב ע' 118. 5 משפחת דוידזון ע' 34—35. 6 היהודים בורשה ח"ב ע' 119 ומשפחת דוידזון ע' 35. 7 שם נספח ז'. 8 היהודים בורשה ח"ב ע' 120.

פרק ה'

1 משפחת דוידזון ע' 39. 2 „רוח חיים" הספד על ר' חיים דוידזון מאת הרב המגיד ר' בנימין דוד רבינוביץ נדפס בורשה תרי"ד. 3 משפחת דוידזון ע' 41. 4 שם. 5 שם ע' 42. 6 שם ע' 43. 7 שם. 8 שם ע' 44.

פרק ו'

1 משפחת דוידזון ע' 46. 2 שם נספח חמישי.

פרק ז'

1 היהודים בורשה ח"ב ע' 67. 2 שם ע' 68. 3 שם.

פרק ח'

1 היהודים בורשה ח"א ע' 248. 2 שם ח"ב ע' 74. 3 שם ע' 75. 4 שם ע' 76. 5 שם.

פרק ט'

1 התשובה נדפסה בסוף ספר „יד אליהו" מאת הגאון ר' אליהו רגולר רב בקאליש, 2 שו"ת „נודע בשערים" תנינא אה"ע סי' מ"ו משנת תר"ו. 3 משפחת דוידזון ע' 47. 4 „רוח חיים" מאת הרב רבינוביץ.

פרק י'

1 משפחת דוידזון ע' 50. 2 שם ע' 48. 3 שם. 4 שם. 5 שם ע' 51.